

KOVÁSZ

TARTALOM

Tartóra helyezett mécses.....	1
Kindler József: A Szilárd Leó-díj átvételekor tartott beszéd	3
Pataki György: A fejlődés gazdaságtana és etikája – Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának	6
Sárközy Péter: Senki sem tévedhetetlen	18
Fáy Árpád: Kiüresedett hagyomány vagy a hagyomány reménye?.....	25
David C. Korten: Tökés társaságok nélküli világ (könyvismertetés).....	34

KIADJA ÉS SZERKESZTI AZ ALTERN-CSOPORT

Főszerkesztő: Kocsis Tamás
Olvasószerkesztő: Weltler Ildikó
Felelős kiadó: Kindler József

Az Altern-csoport alapító tagjai:

Baranyi Árpád, Dabóczi Kálmán, Kindler József és Kocsis Tamás

A folyóiratban megjelent írások teljes terjedelmükben megtalálhatók a <http://korny10.bke.hu/kovasz> internet-címen. Internet-hozzáféréssel nem rendelkezők a folyóiratot az Altern-csoport postacímén rendelhetik meg: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

Tartóra helyezett mécses

Bensőséges hangulatú ünnepség tanúja lehetett a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rektori tanácssterme 1999. február elején. A hetvenéves *Kindler* professzort köszöntötték születésnapján családtagjai, tisztelői, egykori és mai munkatársai. Az életmű egyes állomásait felidéző beszédek számos jellegzetes – s ma már gyakran humorosnak tetsző – elemet is felemlítettek a rendkívül gazdag életműből, és sokak számára, akik a professzort csupán egy-egy tudományos „korszakából” ismerték, most vált világossá: egymástól látszólag távol álló tudományterületek magas szintű művelése korántsem lehetetlen az igazságot fáradhatatlanul kutató és megalkuvást nem ismerő szellem számára.

Az alkalomra született méltatások szintén ezt erősítik: „[A professzor] több tudományterület élő klasszikusa. Hihetetlen érzéke van ahhoz, hogy meglássa: mi lesz fontos. Fontos, nem ma, nem holnap, hanem holnapután. El is mondja, s noha a »hivatalos« tudomány rendszerint nem hisz neki, mindig talál olyanokat, akikben visszhangot kelt a mondanivalója” – írja *Chikán Attila* gazdasági miniszter abban a *Kindler József* köszöntő ünnepi tanulmánykötetben, amelybe a *Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék* munkatársainak tanulmányait gyűjtötte egybe *Kerekes Sándor* szerkesztő (Gazdaság Vállalkozás Vezetés; Műhelytanulmányok, 1999/1).

A *Kovász*, amelynek létrehozásában és életben tartásában szintén elvéülhetetlen érdemeket szerzett a professzor, most – mintegy tisztelgésként az életmű előtt – szerkesztett formában közli azt a beszédet, amely 1999. február 11-én a *Szilárd Leó-díj* átvétele alkalmából hangzott el az Eötvös Loránd Tudományegyetem lágymányosi aulájában. E rövid írásában *Kindler József* – aki a műszaki tudományoknak, a rendszerelméletnek, a döntéseméletnek, a környezetvédelemnek és az alternatív közgazdaságtani gondolatoknak egyaránt elismert kutatója – mintegy tudományos krédóját vázolja fel, s az érzelmi intelligencia fontosságáról szól.

Szűkebb szakterületünkhöz, a közgazdaságtanhoz visszatérve megállapítható, hogy egyre gyakoribbak azok a jelzések – nemcsak hazánkban, hanem szerte a világban is –, amelyek az évszázadok alatt berögzült közgazdasági paradigma lassú, de biztos háttérbe szorulására engednek következtetni. 1998-ban például a világszerte legnagyobb tekintélynek örvendő tudományos grémium, a svéd Nobel-díj Bizottság döntésére kaphatta fel a fejét a közgazdász-társadalom. A Nobel-díjjal jutalmazott főáramú közgazdászok hosszú sora megszakadt, s az indiai származású *Amartya Sen*, akinek munkássága az alternatív gondolkodók körében már korábban sem volt teljesen ismeretlen, vehette át a rangos elismerést a jóléti közgazdaságtanhoz való hozzájárulásáért. Sen professzor – a méltatás tanúsága szerint – olyan kérdésekre keresett és keres választ, amelyek a főáramhoz tartozó gondolkodók többségének figyelmét mindeddig elkerülték.

„Összegezhető-e a társadalom egyes tagjai által a különféle alternatívákhoz rendelt értékek méltányos és elméletileg megkérdőjelezhetetlen módon? A többségi elv használható-e döntési szabályként? Miként kellene mérni a jövedelmi egyenlőtlenségeket? Milyen esetekben és hogyan hasonlíthatjuk össze a jólét eloszlását különböző társadalmakban? Miről lehet a lehető legjobban felismerni a szegénység visszaszorulását? Mely tényezők vezetnek éhezésre? Efféle kérdések megválaszolásával *Amartya Sen* számos értékes hozzájárulással gazdagított olyan területeket, amelyek a közgazdaságtudomány feltétlen érdeklődési körébe tartoznak, és új utakat nyitott a kutatók eljövendő nemzedékei számára. Az életbevágóan fontos közgazdasági problémák tárgyalása során

– a közgazdaságtan és a filozófia eszközeinek ötvözésével – visszaállította az etikai dimenziót.” (A The Royal Swedish Academy of Sciences méltatása az 1998. évi közgazdasági Nobel-díj odaítélésekor.)

Pataki György, a BKE Gazdaságtudományi Központjának egyetemi oktatója e számunkban tömören összefoglalja Amartya Sen tevékenységét, s az írásban az éhezés, a jogosultságok és a szabadság etikai szempontból kiemelkedően fontos elemei jelennek meg. Összességében tehát mind Sen professzor, mind Kindler professzor munkássága alapján bátran kijelenthető: e személyiségek mécsesüket nem véka alatt rejtgetik, hanem a mindeki által jól látható tartóra helyezik (vö. *Mk* 4,21).

Kiadványunk harmadik írása a megszokottól eltérő módon tekint a mezőgazdaság és a gazdasági szféra kapcsolatára, s a rendszerszemlélet, valamint az ember- és környezetbarát biogazdálkodás mellett száll síkra. A tanulmány szerzője *Sárközy* Péter nyugalmazott egyetemi tanár, akinek neve bizonyára ismerős a szélesebb látókörű szakmai közvélemény számára, s egyben ő a hangoztatott nézetek gyakorlati megvalósításán fáradozó *Biokultúra Egyesület* elnöke.

A *Kovács* 1998. tavaszi számában – a *semleges állammal* szemben kívánatos *korrekt állami* berendezkedés felvázolásakor (lásd *Kocsis* Tamás akkori írását) – már felbukkant az alkotmány kulcsfontosságú szerepe. Az ott kifejtettek szellemében fogant – korrektnek nevezhető – alkotmány tervezete továbbra is kidolgozásra vár. *Fáy* Árpád e számunkban olvasható írása hasonló módon közelít a témához: a rövid hozzászólás a (gyakran monopoljellegű) gazdasági struktúra által *csorbuló valódi emberi jogok* láttán nem az emberi jogok kusza rendszerének további toldozása-foldozása mellett érvel, hanem a probléma alkotmányos szintű rendezése mellett áll ki. Kiderül az is, hogy – tekintettel az európai hagyományok keresztény jellegére – a keresztény egyházaknak fontos szerepet kellene betölteniük az alkotmányozás során.

Zárásként a *Kovács* olvasói által minden bizonnyal jól ismert *David C. Korten* 1999 tavaszán angol nyelven megjelenő új könyvét ismerteti *Dabóczi* Kálmán. A könyv, amint az ismertetésből kiderül, immár nem a globális gazdasági rendszer bírálataira összpontosít, hanem – *Korten* reményei szerint – hatékony cselekvési irányt mutat a tette kész emberek számára.

Az Altern-csoport tevékenységével kapcsolatos további információk a *Kovács* utolsó oldalain találhatóak. Szintén itt olvasható az eddigi számainkban megjelent cikkek teljes körű jegyzéke és az ehhez kapcsolódó tárgymutató. E helyen is megköszönjük prof. dr. *Kerekes* Sándor tanszékvezetőnek a független kutatást lehetővé tevő alkotó taneszéki légkör megteremtését és sokoldalú támogatását.

Kocsis Tamás
főszerkesztő

Kindler József

A Szilárd Leó-díj átvételekor tartott beszéd*

Hölgyeim és Uraim! Egy rangos díj átvételekor nehéz feladat számot adni röviden és érthetően arról, hogy mit is tett az ember élete során, s bizonyára megbocsátják, hogy – formabontással – tevékenységem jelentősebb és megfogalmazható pontjai közül csak a vezérmotívumot emelem ki. A büvszó a *teljesség*, ezt vázolólag nagyon kurtára fogva, és még ezt is behatárolja a *perspektíva vastörvénye*. Ez a nagy erejű kifejezés Kenneth Bouldingtól származik, és azt mondja, hogy „gondolkodásunkban, lelkivilágunkban az értékesebb dolgok a ténylegesnél nagyobbak látszanak”. „Nem ismerek semmiféle lehetőséget arra, hogy bárki is kivonja magát e vastörvény hatálya alól” – írja Boulding, majd hozzát teszi, hogy „a perspektíva vastörvényét egyetlen módon szoríthatjuk gátak közé: ha tőlünk telhetően tudjuk, hogy milyen nézőpontból látjuk” (Boulding [1969], 114. old.).

A hivatkozás nem véletlen és esetleges: a hazánkban általam bevezetett, ma már közismert *rendszerelmélet* egyik klasszikusától származik. S ez az egyik időbeli véglet. A másikat viszont azért emelem ki, mert az általa megfogalmazott és tudományosan is igazolt magyar felismerés messze megelőzi korát. „A XVII–XVIII. század gondolkodása (főként a Descartes hatása alatt álló filozófiák) jámbor optimizmussal a rációt az ember differencia specifikációjaként tartotta számon és különítette el a nem racionalistól, az ösztönitől és érzelmítől mint olyantól, ami leginkább közös az állattal. Az embert ember volta magaslatán intelligens és racionális lényként képzelte el, aki arra hivatott, hogy értelmével szabjon irányt cselekvéseinek, és érzelmeit mint testi létével szükségszerűen együtt járó, de értelmével kontrollálható sajnálatos adottságot – amennyire csak lehetséges – háttérbe szorítsa” – írta még 1968-ban Grastyán Endre nemzetközi híru magyar idegphysiológus-professzor egy kitűnő tanulmányában (Grastyán [1968]). Grastyánt idézve fűzte ehhez hozzá Perjés Géza, hogy „ez a naiv racionalista vélekedés a XVIII. század dal nem halt ki, és csupán napjainkban kezd a lélektan az idegphysiológiai kutatások révén olyan érvekre szert tenni, amelyek – remélhetőleg – egyszer s mindenkorra véget vetnek ennek a hamis illúzióknak” (Perjés [1972]).

Több mint negyedszázaddal később, 1995-ben jelent meg Daniel Goleman áttekintő könyve, az *Emotional Intelligence* (magyar kiadása 1997-ben *Érzelmi intelligencia* címmel). A szerző szavai szerint „e könyvvel mindaddig várnom kellett, míg a tudományos kutatás eredményei lehetővé nem tették megírását. Ezek az eredmények talán azért késtek oly soká, mert az érzelmi élet gondolkodásban betöltött szerepét mind ez ideig meglepően lekecsinyelték a kutatók; nagyjában-egészében felfedezetlen kontinens maradt a pszichológia tudománya számára” (Goleman [1997], 10. old.).

A könyv a legújabb agykutatási tudományos eredményekre hivatkozva mondja ki: „Kétféle elménk van, egy gondolkodó és egy érző. Ennek a két, homlokegyenest elentétes agytevékenységnek az egymásba játszása alkotja belső életünket. A racionális gondolkodás többnyire tudatos: nagyobb figyelem-összpontosítás, elmélyedés, a latolgatás, a reflexió képessége jellemzi. De párhuzamosan létezik a megismerésnek egy másik rendszere is: indulatos, heves, időnként illogikus – ez az érzelmi elme. Az érzelm/racionalitás kettőssége nagyjából megfelel a fej és a szív népi különválasztásának; mélyebb meggyőződést jelent, ha valamit a szívünkkel is tudunk, mint ha csak racionális elménkkel.” (Goleman [1997], 24. old.) S hogy ez mennyire így van, azt jól mutatja egy mostanában magyarul is megjelent könyv, Isabelle Filliozat *A szív intelligenciája*, amelyben a szerző Golemanra hivatkozva azt írja, hogy „az IQ uralmának át kell adnia

* Kindler József beszédének szerkesztett változata, amelyet a Szilárd Leó-díj átvételekor tartott 1999. február 11-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem új épületének aulájában. (Az itt bemutatott gondolatok részletesebb kifejtését lásd Kindler [1998].)

helyét az EQ (emocionális kvóciens) korszakának”. „Az emocionális intelligencia Daniel Goleman szerint olyan képességeket foglal magában – írja Fülliozat –, mint önmagunk motiválásának és a kitartásnak képessége a csapások és a frusztrációk ellenére; az impulziók ellenőrzése, az elégedettség későbbre halasztásának képessége, az a képesség, hogy szabályozzuk hangulatunkat, és nem engedjük, hogy az elkeseredés megváltoztassa szellemi képességeinket, továbbá az empátia és a remény.” (Fülliozat [1998])

A teljes ember eszménye ennél fogva nem lehet a hideg, érzelemmentes vagy magát annak tettető „észleány”, hanem csak az értelem és az érzellem magasrendű egyensúlyát megteremtő ember. A lélek humanisztikus kiművelése a kitűzött cél, mégpedig ahogy Babits értelmezi a műveltséget 1937-ben írt tanulmányában: „Műveltség, mely az értelmet és érzelmét egyformán iskolázza, nem vet meg semmi emberit, nem mond le semmi megszerzetről vagy megszerzethetőről, s az átöröklött élményekkel egyre gazdagabban, azokat egyre bővítve halad az emberi szellemnek mind nagyobb bonyolultsága és teljessége felé.” (Babits [1937], 343. old.)

De miért fontos egyáltalán a teljes ember, s következésképpen miért fontos az eddig Hamupipőkének vagy még annak sem tekintett érzelmek rehabilitálása? Miért kell az érzelmi intelligenciát erősíteni? Az érzelmi intelligencia erősítésének napjaink Magyarországon különösen nagy jelentőséget kell(ene) tulajdonítanunk. „Vannak olyan idők – írja Goleman –, mikor a társadalom szövete rohamosan bomlik, mikor önzés, érzéketlenség, rosszindulat mélyezi az emberi együttélést. Ilyenkor az érzelmi intelligencia szorgalmazása az érzelmek, a jellem és az erkölcsi érzék kapcsolatára hivatkozik. Egyre több bizonyíték szól amellett, hogy az alapvető erkölcsi viszonyulások az érzelmi képességekből gyökereznek.” (Goleman [1997], 11. old.)

„Az érzelmileg lapos lelki élet féloldalas felfogása – amely mértékadó volt az utolsó nyolcvan év intelligenciakutatásaiban – változóban van, mióta a lélektan felismerte az érzellem elemi szerepét a gondolkodásban. ... Az emberi szív legmagasabb eszményei – a bizalom, a remény, az odaadás, a szeretet – a hidegen kognitív felfogásban egyáltalán nem kapnak helyet. Az érzelmek gazdagítanak; az a lelki modell, amely melőzi őket, szegényes.” (Goleman [1997], 69–70. old.)

Ezért már Aquinói Szent Tamás szerint sem szabad „a szenvedélyek tudatos kiirtására törekedni”. Nem kiirtani kell őket, hanem megnevesíteni és építő lelki energiákká alakítani, mert „személyes voltunk szerves részéről” van szó. (Boda [1997], 76. old.)

De visszatérve szűkebb szakmánkhöz: Scitovsky Tibor, a valóban világhírű magyar származású amerikai közgazdász jeles könyve, *Az örömtelen gazdaság* 1990-ben jelent meg magyarul. Íme egy jellemző idézet könyvének *Jövedelem és boldogság* című fejezetéből, a *Mi élteti azt a hitet, hogy a pénz boldogít?* pontból: „A nemzeti termék és a nemzeti jövedelem közgazdasági mutatója sok mindenre használható, de nem megfelelő indexe az emberi jólét alakulásának. Minél inkább megértjük az emberi elégedettség és az emberi viselkedés komplexitását s azt a tény, hogy a gazdasági javak és szolgáltatások mindössze kettő jelentenek az elégedettség számos forrása közül, annál világosabban látjuk, vagy legalábbis annál világosabban kellene látnunk, hogy a gazdasági becslések nem megfelelőek.

A nemzeti jövedelem a legjobb esetben a gazdasági jólét indexe, a gazdasági jólét pedig csekély része s így gyakran igen gyatra jelzőszáma az emberi jólétnek.” (Scitovsky [1990], 124. old.)

Be kell vallanom Önöknek, hogy sajnos nem tudok szólni szűkebb kutatási területemről: a döntéshozatalról, a kockázatelemletről, a környezetvédelemről vagy a gazdasági etikáról. Nem azért, mert nincs mit mondanom, hanem, bár van erre felszólítás, saját normáimat nem tudom áthágni, és megszívlelendő a hamleti mondas: „Több dolgok vannak földön és egen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes.”

Zajló világunkban valóban a remény a központi szó, ezért hadd zárjam mondanómat Thomas Mann bizalommal teli, elbűvölő mondatával: „mert a jövő remény, és az időt jóságból kapta az ember, hogy várakozásban élhessen”. Úgy legyen!

HIVATKOZÁSOK

Babits M. [1937]: *A humanizmus és korunk*; in: *Ezüstkor (tanulmányok)*, Atheneum, Budapest, é. n.

Boda L. [1997]: *A keresztényerkölcs alapkérdései*; Szent József Kiadó, Budapest

Boulding, K. E. [1969]: *Rendszerelmélet (válogatott tanulmányok)*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Filliozat, I. [1998]: *A szív intelligenciája*; Fiesta–Saxum, Budapest

Goleman, D. [1997]: *Érzelmi intelligencia*; Háttér Kiadó, Budapest

Grastyán E. [1968]: *Útban az emóciók megértése felé*; Valóság, 6. sz.

Kindler J. [1998]: *Az érzelmek rehabilitálása – Gondolatok Daniel Goleman könyve kapcsán, számos idézettel*; Kovász, tavasz, 30–36. old.

Perjés G. [1972]: *Ideológiatörténet és történeti valóság*; Valóság, 8. sz.

Scitovsky T. [1990]: *Az örömtelen gazdaság*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Pataki György

A fejlődés gazdaságtana és etikája Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának¹

Az 1998. évi közgazdasági Nobel-díj a 65. életévében járó, bengáliai (Santiniketan) születésű Amartya Kumar *Sen*nek ítélte oda – a hivatalos verdikt szerint – a normatív, úgynevezett jóléti közgazdaságtan megújításáért. A jóléti közgazdaságtan bírálata valóban elválaszthatatlan *Sen* széles körű közgazdasági munkáitól, amelyek elsősorban a fejlődés gazdaságtanát és a társadalmi döntések elméletét felölelve egy új kutatási területet hívtak életre az etika és a közgazdaságtan határterületén. Bár a közgazdasági kutatások ilyen irányultsága inkább „régijű”-nek nevezhető, hiszen maga *Sen* sem győzi hangsúlyozni azt a mai közgazdászok többsége által nem vállalt hagyományt, hogy a modern közgazdaságtan atyjaként emlegetett Adam *Smith* gazdaságelméleti fejtegetései – a félreértelmezés veszélye nélkül – kiszakíthatatlanok morálfilozófiai összefüggéseikből (lásd *Sen* [1987a], magyarul *Sen* [1993e]; vö. Fekete [1998]). *Sen* valamennyi közgazdasági munkája az etika komolyan vételét tükrözi; s olyan színvonalú és eredetiségű kutatói tevékenységet mutat, amely már hosszú ideje egymagában is a közgazdaságtan tudományos művelőinek legjavábóljai közé helyezte. Ha egy-egy elméleti modelljével vagy cikkével akarnánk illusztrálni ezt, akkor a fejlődés gazdaságtana területéről az éhínségnek a jogosultságokon (entitlements) alapuló megközelítését (*Sen* [1981a], [1984a]), valamint a fejlődésnek, illetve a jólétnek az emberi képességek (capabilities) kiteljesítéséket adott értelmezését (*Sen* [1984a], [1984c], [1985b]), [1987b]) emlitenénk; a társadalmi döntések elméletének irodalmából a paretói libertárius (szabadelvű) lehetetlenségi tételt (*Sen* [1970a]);¹ míg a közgazdaságtan metodológiájának és emberképének vizsgálatából a *Rational Fools* (Racionális bolondok) című írását (*Sen* [1977]) idéznénk. Kiemelkedő tudományos tevékenységét nemcsak oktatói-kutatói munkahelyeinek névsora jelzi – amely a Delhi Egyetem Közgazdaság-tudományi Karától a London School of Economics és Oxfordon át a Cornell és a Harvard Egyetemig, majd legújabbban a doktori fokozatát nyújtó Cambridge-i Egyetem Trinity College-áig vezet –, hanem számos vezető tisztsége is az akadémiai szférában. Így többek között a Fejlesztéstudományok Társaságának (Development Studies Association), az Ökonometriai Társaságnak (Econometric Society) és a Nemzetközi Közgazdasági Társaságnak (International Economic Association) az elnöki tiszte.

A neki ítelt Nobel-díj azért *mainstream*-törő, mert olyasvalaki a díjazott, aki legelső munkáitól a közgazdaságtan főáramának, a neoklasszikus közgazdaságtannak az

¹ A paretói libertárius lehetetlenségi tétel a társadalmi döntések elméletének matematikai eszköztárát felhasználva bizonyítja, hogy a személyes szabadság igen enyhén megfogalmazott követelménye is elmentmondásba kerül a *Pareto-hatékonyság* elvével. A közgazdászok által széles körben elfogadott Pareto-hatékonyság elve azt mondja ki, hogy társadalmilag optimálisnak tekinthető az az állapot, amelyből nem lehet úgy elmozdulni, hogy a társadalom *egyetlen tagjának se csökkenjen* az egyéni hasznossága. A lehetetlenségi tétel azonban megerősíti azt az utilitárius (haszonelvű) etikával szembeni súlyos ellenvetést, hogy azok nem képesek a szabadságjogok közvetlen értékelésére, sőt, ellentmondanak az emberi jogoknak. *Sen* tétele tehát a jóléti közgazdaságtan – utilitárius gyökereiből fakadó – súlyos fogyatékosságára hívja föl a figyelmet (lásd *Sen* [1970a], [1976], [1982], [1983], [1985a], [1992b], [1993d], magyarul lásd *Sen* [1993b]; Pataki [1998]).

* Ezt az írást Kindler József tanár úrnak ajánlom, aki egyetemistaéveim alatt s után igazi mentorként segített, és példájával elkötelezett az alapos és kritikai munka iránt. Köszönöttem tartozom Zsolnai Lászlónak, aki sok idejét szentelte arra, hogy megvitassa velem Amartya *Sen* egyes gondolatait. Köszönöm a Kovács szerkesztőnek, valamint Matolay Rékának részletes javaslataikat és megjegyzéseiket, amelyeket írásom első változataihoz fűztek. Természetesen minden fennmaradó hiányosságáért és hibáért kizárólag a szerző tartozik felelősséggel.

egyik legértőbb bírálója. S ez a kritika épp egy kiváló matematikus közgazdásztól érkezik, aki a neoklasszikus saját eszközeit fölhasználva mutatja ki a főáramú többség által tudomásul sem vett vagy lekicsinyelt súlyos elméleti következtetéseket és tévedéseket, valamint azok várható katasztrofális hatásait a gyakorlatban. Amartya Sen azon kevés közgazdász közé tartozik, aki valóban társadalomtudós. Egyrészt abban az értelemben, hogy nem a tudomány elefántcsonttornyában ül, s a társadalom problémáival nehezen összefüggésbe hozható ezoterikus modellek részleteibe bonyolódik, hanem a valóban égető szociális problémákra keresi az elméletileg alaposan kimunkált válaszlehetőségeket, tudományos munkájával tehát – a szó legfelelősségteljesebb értelmében – szolgálni kíván. Másrészt közgazdász társadalomtudós azért is, mert – sohasem veszte el a *l'art pour l'art* matematikai szépség hiábavalóságában – nem szűnik kritikailag viszonyulni a gazdaságelméleti vizsgálódások előfeltevéseihez, valamint felhívni a figyelmet a gazdasági problémák szélesebb szociokulturális összefüggésrendszerének fontosságára a modellek konkrét alkalmazhatóságának eldöntésében. E tudósi jellemvonás és hozzáállás teszi kivételessé és helyezi a – sajnos – kevesek közé Sen munkáit a modern közgazdaságtanban.

Egy interjúja szerint (Gaertner-Pattanaik [1988]) az először fizikusnak készülő Sent az etika és a politikai filozófia iránti érdeklődése vezette végül a közgazdaságtudományhoz. E társadalomfilozófiai érdeklődését a kalkuttai Presidency College két kiváló közgazdászprofesszora, Bhabatosh *Datta* és Tapas *Majumdar* erősítette meg, ők vezették be a jóléti közgazdaságtanba. Sen későbbi morálfilozófiai elemzése a közgazdaság-tudományról innen, a jóléti közgazdaságtan és az azt megalapozó utilitárius (haszonelvű) etikai tradíció bírálatából indulnak ki (lásd Sen [1979a], [1979b], [1980], [1985b], [1987a], [1987c], [1991], [1993d]; Sen-Williams [1982]). A Cambridge-i Trinity College-ban pedig már olyan nemzetközi tekintélyű professzorok segítik a fejlődő országok problémáira összpontosító közgazdasági tanulmányait (egészen a doktori fokozatig [1960]), mint Maurice *Dobb*, Joan *Robinson* és Piero *Sraffa*. Bár – Sen saját bevalása szerint – már ez idő alatt, Kenneth *Arrow Social Choice and Individual Values* (Társadalmi döntés és egyéni értékek) című könyvét olvasva (Arrow [1951]) elköteleződik a társadalmi döntések elméletének problémafelvetései mellett, csak a hatvanas évek közepén Berkeleyben töltött évvel indul útnak ez irányú kutatása, amely 1970-ben megjelent, már említett úttörő cikkében (Sen [1970a]) és egy ugyanebben az évben kiadott könyvében (Sen [1970b]) tárul a tudományos nagyközönség elé. Ezzel az alapító mester, Arrow elismerését és máig tartó barátságát is kivívta.

Sen egyik magában is kiemelkedő hozzájárulása a társadalomtudományokhoz éppen az volt, hogy a társadalmi döntések elméletének közgazdasági metodológiáját a hagyományosan az etika tárgykörébe utalt problémáknak, elsősorban a szabadság koncepciójának az elemzésére alkalmazta (lásd Sen [1970a], [1976], [1982], [1983], [1985a], [1992b]; magyarul lásd Sen [1993b]; Pataki [1998]). Habár ebben az írásban egy átfogóbb problémakörre, nevezetesen a társadalmi-gazdasági fejlődés mibenlétére vonatkozó elemzéseit vesszük szemügyre, ehhez – mint látni fogjuk – elválaszthatatlanul kapcsolódik a szabadság és az igazságosság sajátos seni értelmezése. A fejlődés és jólét kérdéseit tárgyalva kibomlik Sen saját elmélete, amelynek középpontjában a képességek fogalma áll. Az emberi képességek kibontakoztatása az a társadalompolitikai cél, amelyet minden kormánynak és közösségnek támogatnia kell a szegénység és más hátrányos helyzetek megszüntetése, a szabadság kiteljesítése és a társadalmi igazságosság megvalósítása érdekében.

A fejlődés értelme

Jóllehet kelet- és közép-európai régióink társadalmi-gazdasági átalakulásának megszületett a maga, az átmenet gazdaságtanának nevezett, a főáramot képviselő gazdaságméleti irodalma, ez mindvégig adós maradt a társadalmi-gazdasági átalakulás, a „rendszerátváltatás” szélesebb és mélyebb társadalomtudományi elemzésével (lásd Csaba László bírálatát [1999]). Sajnos, az elméleti szakemberek élen jártak a leegyszerűsítő sémák, dichotómiák (például szabadpiaci gazdaság *versus* tervutasításos gazdaság) használatában, kizárva vagy perifériára szorítva ezzel az eltérő szociokulturális kontextusok miatt különösen fontos kritikai szemlélet és alkalmazás lehetőségeit, hangjait. A régió társadalmi átalakulása „átmenetű” egyszerűsödött egy kritikátlanul átvett piacgazdasági modell felé; a fejlődés hátról mutatójaként pedig a GDP-ben (azaz a bruttó hazai termékben) mért gazdasági növekedésre vetette tekintetét a honi és nemzetközi szakértők többsége.

Valóban ez volna a fejlődés? Nem más, mint a reáljövedelem és a gazda(g)ság növekedése? A fejlődés gazdaságtanának tudományága évtizedek óta ismeri és elismeri az ezzel ellenkező hangokat, többek között Gunnar Myrdalét, Albert Hirschmanét, Paul Streetenét és Amartya Senét. E tudósok nem állják feltenni a kérdést: vajon valóban a különféle árujavarok és a pénzjövedelem birtoklása, vagyis az egy főre jutó GDP-ben mért gazdasági növekedés a fejlődés végső célja, értéke? Vagy mindezekre azért van szükségünk, mert segítenek a jó életvezetésben, abban, hogy olyan életet éljünk, amelyet jó okkal tartunk értékesnek? Ebben nyilvánvalóan szerepe van az általunk elérhető (megfizethető) áruknak és szolgáltatásoknak, ám ezek csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben használatukkal életünk minőségét javíthatjuk. Pusztán instrumentális értékük van, azaz eszközként, nem pedig magukban (célként) értékesek. A fejlődés értelmét tehát *önmagában* a bővülő áru- és szolgáltatásválasztékban, *önmagában* a növekvő termelésben és fogyasztásban, *önmagában* az emelkedő reáljövedelemben meghatározni és mérni nem más, mint az eszköz és a cél összekeverése.

Mindez kevéssé vitatható. De nem védhető-e meg a fejlődésnek az árujavarok bővülésével mért hagyományos gazdasági megközelítése akként érvelve, hogy ennek mérése ha nem is pontos, de jó közelítést adja a fejlődésnek, az emberi élet minőségi javulásának? Ha a jó életvezetés lehetősége és képessége szorosan összefügg az egyén és a társadalom rendelkezésére álló javakkal és szolgáltatásokkal, akkor nem nagy torzítás, ha a fejlődést, a társadalmi-gazdasági fejlettséget az áru és szolgáltatások kínálatával mérjük. Alapozhatunk-e azonban erre a feltevésekre? Sen kutatásai szerint semmiképpen sem (Sen [1981b], [1984b], [1984c], [1985b], [1987b], [1988b], [1992a], [1998]; magyarul lásd Sen [1993c]). Elemzései rámutatnak arra, hogy nem szükségképpen jár együtt az ebben a szűk gazdasági értelemben (az egy főre jutó GDP tekintetében) vett gazdagság és az emberi élet minőségének magas foka.

Ha az emberi élet minősége szempontjából értékesnek tartjuk például a hosszú életet (hiszen hosszabb élet alatt több érték tevékenységre adódik lehetőség), ami nyilvánvalóan összefügg az egészségi állapottal is, akkor azt a társadalmat gondoljuk fejlettebbnek, ahol a várható élettartam hosszabb, mint egy másikban. Például az egy főre jutó GDP tekintetében a Sri Lanka-éhoz képest ötször-hatszor „jobb” dél-afrikai társadalomban a várható élettartam tíz évvel alacsonyabb, mint Srilankán. Vagy vegyük az Egyesült Királyságot! Sen az évszázad első hat évtizedét vizsgálva megmutatta, hogy a várható élettartam alakulása majdnem teljesen ellentétesen mozog az egy főre jutó GDP expanziójával (Sen [1998], 6. old.).

Az empirikus adatok birtokában nem védhető az a feltetelezés, hogy a várható élettartam növekedése közvetlen pozitív kapcsolatban áll a gazdasági növekedéssel. A

pozitív kapcsolat csak bizonyos feltételek teljesülése esetén áll fenn, s a gazdaságpolitikai döntés során ezeket is figyelembe kell venni. Sen Jean Dréze-vel végzett közös empirikus kutatásaiban (Dréze-Sen [1989]) a halálózási arány csökkentésének két fő útját különítette el: a gazdasági növekedés és a közösségi támogatás (programok) jellemezte utat. Az előbbi, a gyors gazdasági növekedés kijelölte út járható, de csak abban az esetben, ha a növekedés folyamatában a lakosság túlnyomó többsége *mint foglalkoztatott* vesz részt, és az anyagi gazdagodás gyümölcseit *megosztják* a közszolgáltatásként nyújtott egészségügyi ellátás és oktatás keretében. Sőt, Sudhir Anand és Martin Ravallion – Dréze és Sen kutatásait követve – országok közötti összehasonlító vizsgálataiban megállapította, hogy az egy főre jutó GDP és a várható élettartam közötti pozitív kapcsolat *lezárólag* két tényező közvetítésével áll fenn: (i) a szegény rétegek jövedelmén és (ii) a közkiadásokon, elsősorban a közegészségügyi kiadásokon keresztül (Anand-Ravallion [1993]). Az empirikus vizsgálatok tehát cáfolják a neoklasszikus közgazdászok és/vagy a korlátozatlan növekedéspártiak ama lelüismeret-nyugtató állítását, hogy a gazdagság valami ünömódón magától „leszivárog” (trickle down) a szegény és hátrányos helyzetben levő rétegekhez is. Ez határozott és célzott közpolitika, valamint közösségi szolidaritás nélkül egyáltalán nem várható. E nélkül pedig az egész modern világgazdaságot az elosztási igazságosság szempontjából jellemző úgynevezett pezsgőspohár sem kezd átfőrmálódni egy igazságosabb elosztást reprezentáló közönséges vizespohárrá (Redclift [1996], 72–74. old.).²

Az átlagos várható élettartam közösségi támogatás eredményezte növekedésének közmert példája a viszonylag alacsony egy főre jutó GDP-jű Sri Lanka és az indiai Kérala állam. Ezen államok társadalompolitikája előnyben részesítette az egészségügyi ellátás és az oktatás közösségi szolgáltatásait, kihasználva munka-intenzív jellegüket, s nem vártak az egy főre jutó GDP növekedésére (azaz elvetették a „majd akkor foglalkozunk vele, ha több pénzünk lesz!” már oly sok területen sehová sem vezető utólagos szemléletét).

Ha az emberi jólét szempontjából azt tekintjük fontosnak, hogy növeljük képességeinket az értékes tevékenységek végzésére, akkor a várható élettartam alapvetőbb fejlődési mutatónak tekinthető, mint az egy főre jutó GDP-ben mért gazdagság. Sokkal meggyőzőbben hat *Sen érve, hogy a hosszú élet egymagábanis értékes cél*, míg a gazdagság csupán egy ennek elérésére szolgáló eszköz lehet; a hosszabb élet ugyanakkor más képességek és lehetőségek megvalósításának feltételeként is szolgálhat.

Ezt támasztják alá Sennek a nemek közötti egyenlőtlenségre vonatkozó kutatásai is (Sen [1990a], [1998]). A fejlődés irodalmában egyre fontosabb helyet kap a nemek közötti igazságosság vizsgálata, a nők, különösen a fiatal lányok hátrányos helyzetét tekintve (Tinker [1990]; Nussbaum-Glover [1995]). A halálózási információkat felhasználva Sen döbbenetes helyzetre mutatott rá, amely a „hiányzó nők” jelenségeként vált ismertté (Sen [1992c]). Köztudomású, hogy ha hasonló egészségügyi és szociális gondoskodásban részesítik a nemeket, a nők halálózási aránya majdnem minden korcsoportban alacsonyabb, mint a férfiaké (ezzel szemben a világon mindenütt több fiúgyermek születik, mint leány). Ugyanakkor a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés a világ sok

² A fenti pezsgőspohár-vizespohár kép az úgynevezett fejlett világ döbbenetes mértékű globális gazdasági hegemóniájára utal. A világ országainak jövedelmi szempontból leggazdagabb 20 százaléka (az észak) a világ összjövedelmének és a világkereskedelemnek több mint 80 százalékát tartja a kezében, szemben a második, harmadik, negyedik és ötödik jövedelmi kvintilissel (20 százalékkal), amelyek rendre ennek 11,7, 2,3, 1,9 és 1,4 százalékával rendelkeznek. Ezek a kirívó egyenlőtlenségek ráadásul nem az úgynevezett fejlődők elzárkózása mellett állnak főnn és növekedést ily mértékűre, hanem épphogy világgazdasági integrációjuk fokozódásával, ami egyértelműen a leggazdagabbak előnyeit szolgálta (Redclift [1996], 72. old.).

tján azt jelenti, hogy a nők, különösen a fiatal lányok a férfiakkal és a fiúkkal szemben kevesebb gondoskodást és támogatást kapnak (az egészségügyi ellátásban, az oktatásban, a tulajdonjogaik védelmében), s ennek eredményeképp e régiókban a nők halálzási aránya hosszú ideje meghaladja a férfiakét.

A gazdasági (GDP-) növekedéssel azonosított fejlődésfogalom súlyos hiányossága továbbá, hogy nem számol a hazai termék egyének és családok közötti elosztásával, azaz fejlettebbnek titulálja azt a társadalmat, amelyik magasabb GDP-vel rendelkezik, teljesen függetlenül attól, hogy a materiális gazdagság elosztását esetleg a legszélsőségesebb egyenlőtlenség jellemzi: például egyetlen egyén vagy család rendelkezik az összes jövedelem felett.³

Zenkívül hallgatólagosan azt feltételezi, hogy az egyének teljesen egyformák: ugyanazzal a jószágkossárral (vagyis az árúk és szolgáltatások egy adott halmazával) ugyanolyan jó életet képesek megvalósítani. Nem néz szembe tehát a súlyos társadalmi következményekkel járó ténnyel, hogy az emberek koruk, nemük, egészségi állapotuk, társas kapcsolataik, iskolázottságuk és sok egyéb feltétel miatt különböznek abban, hogy egy adott jószágkossarat hogyan képesek valamilyen általuk jónak tartott élet megvalósítására fordítani. Sen megvilágító erejű példája az élelmiszer-ellátottság és a megfelelően tápláltság (azaz egészségesen tápláltság) kapcsolatát mutatja be (lásd többek között Sen [1984a], [1984c]). Vajon jó közelítője az élelmiszerek egy adott mennyisége mint jószágkossár a megfelelően tápláltságnak mint az életminőség egy alapvető összetevőjének? Ha csak az élelmiszerkossár elérhetőségén (megfizethetőségén) múlna a megfelelően tápláltság, akkor a válasz igenlő lenne. Csakhogy nem ez a helyzet. Az emberek megfelelően tápláltsága nem csupán az egy főre jutó elérhető élelmiszer-mennyiségtől függ, hanem – az élelmiszerek összetétele mellett – többek között olyan egyéni és társadalmi tényezőktől is, mint az egyén kora, neme, testének mérete, anyagcseréjének jellemzői, aktivitási szintje, egészségi állapota, sőt a társas kapcsolatok jellege, az éghajlati viszonyok stb. (Sen [1984c], 511. old.).

Újft azt látjuk, a fejlődés javakra (megfizethető jószágkossarakra) alapozott értelmezése veszélyesen torz képet adhat a társadalom helyzetéről, hiszen az egy főre jutó élelmiszer-ellátottság nem áll közvetlen kapcsolatban a megfelelően tápláltság alapvető emberi képességének kiteljesítésével. Az úgynevezett élelmészési probléma megoldásában nem az élelmiszer-kínálat növelése játsza egymagában és közvetlenül a döntő szerepet, hanem a megfelelően tápláltság és egyéb ezzel összefüggő képességek, mint például az éhezés elkerülésére vagy a társas kapcsolatokban szerepet játszó étkezésmre való képesség kiteljesítése.

A fejlődés tehát az úgynevezett emberi képességek kiteljesítésének folyamataként értelmezendő – érvel Sen (Sen [1981b], [1984b], [1984c], [1998]) –, s nem a gazdasági prosperitás hagyományos fogalma szerint. Mivel ez többi csupán eszköze az emberi életminőség javításának, súlyos társadalmi következményekkel járhat célá magasztosítása a társadalompolitikában. Ráadásul a példákából azt is láhattuk, hogy az egy főre jutó átlagos gazdasági jólét még eszközként is csupán közvetett kapcsolatban áll az olyan, az

³ Nyilvánvaló, hogy a Pareto-hatékonyság elve ugyancsak teljesen „érzéketlen” az elosztási viszonyokra: paretoí értelemben nemkívánatos az olyan társadalmi lépés, amely a nagyon gazdagoktól akár a legcsekélyebb erőforrás-átcsoportosítást várja a legszegényebbek javára, hiszen ekkor a gazdagok egyéni hasznossága csökken, s ez a definíció szerint megengedhetetlen. Az effajta utilitarizmus ugyanis az egyenlőséget „egyenlő figyelembevételként” értelmezi, azaz a társadalmi hasznosság szempontjából minden egyes egyén érdeke azonos súlyal esik latba. A Pareto-hatékonyság elve ordinális skálán mérhető hasznosságokra vonatkozik, vagyis nincs helye az érdekek valamilyen súlyozásának „sürgősségük” szempontjából (így a gazdag preferenciája a luxusautó iránt ugyanolyan fontos, mint a szegény preferenciája az éhséget enyhítő élelem iránt).

egyéni jóllét (well-being) szempontjából egymagukban is értékes képességekkel, mint a hosszú élet lehetősége és a megfelelően tápláltság. A fejlődés képességek kiteljesítésén alapuló megközelítése megköveteli az úgynevezett jogosultságok eloszlásának empirikus vizsgálatát; s ez többek között a javak birtoklásának az életminőségben betöltött szerepét is segít tisztázni.

Az éhínségek jogosultságokra alapozott megközelítése

Az éhínségek problémájának hagyományos megközelítése az élelmiszer-ellátottságra helyezi a hangsúlyt, azt állítva, hogy az élelmiszer-kínálat hirtelen és nagymértékű csökkenése az oka az éhezésnek és az éhhalálnak. Sen empirikus kutatásai (Sen [1981a], [1984a]; Dréze-Sen [1989]) azonban megmutatták: az éhezés elsősorban nem azt jelenti, hogy nincs elég rendelkezésre álló élelmiszer, hanem azt, hogy egy *adott embercsoportnak* nincs mit ennie (Sen [1984a], 453. old.).⁴ Az 1943-as nagy bengáliai éhínség idején, amely körülbelül hárommillió ember halálát okozta, az egy főre jutó átlagos élelem mennyisége alig maradt el az előző három évben rendelkezésre állótól (sőt, az 1941-es állapotot felül is múlta). Az 1974-es bangladesi éhínség alatt, amikor több mint huszonötezer ember halt éhen (az ellentmondásos adatoknak, amelyek százezer főig terjednek, ez az alsó határa), az 1971 és 1975 közötti időszak csúcsmennyiségű élelmiszer-termése állt rendelkezésre. Etiópia Wollo nevű tartományában 1972-ben úgy halt éhen körülbelül kétszázezer ember, hogy az országban az egy főre jutó élelem mennyisége nem tért el a szokásostól (Sen [1984a], 460–476. old.).

Sen elemzése szerint – országos szinten – az egy főre jutó átlagos élelmiszer-mennyiség helyett valójában az egyes egyének jószágkosaraikra (benne az élelemre) való jogosultságára kell a figyelmünket összpontosítanunk, mert az éhezést és az éhhalált az okozza, hogy az egyén nem jogosult olyan jószágkosárra, amely az életben maradásához elegendő élelmet tartalmazza. S ez a jogosultság nem csupán a termelés és a csere során elérhető jószágkosarak halmazát foglalja magában, hanem azokat is, amelyekre az egyén az állammal (a közösséggel) szemben jogosult (például munkanélküli-segélyre). Az éhezés elkerülésének alapvető képessége tehát többek között az egyén jószágkosaraikra való jogosultságától függ, s erre valamennyi társadalomban meghatározott szabályok vonatkoznak, amelyek kijelölik a használat és a tulajdonlás jogát, valamint az adott háztartás vagy egyén tényleges pozícióját (kezdeti erőforrás-ellátottságát) (Sen [1984a], 453–458. old.; [1984b], 496–498. old.; [1984c], 516–519. old.).

A nagy bengáliai éhínség idején az áldozatok szinte kivétel nélkül a vidéki népeségből kerültek ki. Ezen belül a legsúlyosabban érintett foglalkozási csoportok a halászok, a fuvarozók-szállítók és a föld nélküli mezőgazdasági bér munkások voltak; őket követte a nem mezőgazdasági munkások és kézművesek csoportja; a legkevésbé érintettek közé pedig a parasztok és a mezőgazdasági haszonbérletet tartoztak. Ez utóbbiakat saját földjük termésének önellátásra fordítása segítette; az előbbi csoportok azonban nem tudták kompenzálni a rizs felszökő ára miatt jogosultságaikban bekövetkező veszteségeket, azért sem, mert a második világháborús gazdasági helyzet a munkavégzési lehetőségeiket drasztikusan beszűkítette, az állam (a brit gyarmati fennhatóság) pedig nem sietett munkahelyteremtéssel a segítségükre, sőt, lezárva a kikötőket az állítólagos japán fenye-

⁴ Itt szeretnénk felhívni a figyelmet egy olyan súlyos gazdaságetikai dilemmára, amellyel jelenkori társadalmaink és a világ szembe kell nézzen, nevezetesen a biotechnológia és a géntechnológia megengedhetőségének (legitimációjának) kérdésére. Azért jelezzük ezt e helyütt, mert e technológiák kifejlesztői és támogatói előszeretettel érvelnek azzal, hogy ez fogja megoldani a világ éhezéinek problémáját. Sennek az éhezéssel szembeni elemzéseit olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy ez a zengzetes retorika nem más, mint az éhezés problémájának teljes félreírása vagy veszélyesen demagóg félreírtelezése.

getés miatt további munkalehetőségeket szűntetett meg. Kalkutta városlakói ezzel szemben állami programok (a rizs árának szabályozása, külön segélybontok megnyitása) révén nem szenvedtek csorbát sem jogosultságaikban, sem képességeikben – a városlakókat nem sújtotta közvetlenül a környéken dúló éhhalál (Sen [1984a], 460–466. old.).

Az 1974-es bangladesi éhínség hatalmas áradásokkal esett egybe, de – mint Sen elemzése rámutat – ez „csak” az utolsó csepp volt a pohárban, amelyet az ország gazdaságát feszítő infláció miatt egyre jobban elszegényedő falusi réteg már nem viselhetett el. A legsúlyosabban érintett csoport a munkalehetőségeiket teljesen elvesztő mezőgazdasági bér munkások rétege volt; az éhezés a termelő gazdákat itt is kevésbé súlyosan érintette. Ezzel szemben az etiópiai Wolloban, bár az élelmiszerárak egyáltalán nem emelkedtek, a hosszú szárazság sújtotta mezőgazdaságból élők éheztek, mert nemhogy nem érkezett élelem (hisz a wollóiak jövedelemforrásukat elvesztve nem voltak képesek piaci keresletet támasztani), hanem, még ha kismértékben is, élelmiszer áramlott ki a régióból (Sen [1984a], 466–476. old.).

Az éhezés problémájának jogosultsági megközelítése rávilágít arra, hogy *nem csupán élelmezési válságról van szó, hanem annál összetettebb gazdasági katasztrófáról, amelyben jogi, politikai és társadalmi tényezők játszanak döntő szerepet*. Éhínségek nemcsak rossz termés idején léphetnek föl, hanem jó termésredmények esetén is, akkor, ha a növekedés egyenlőtlen, és valamely társadalmi csoport hátrányára alakul. Ráadásul, mint a wollói éhínség esetében láttuk, a piaci erők még tovább súlyosbíthatják a helyzetet (a kevés élelem is eláramlik a szükség sújtotta területéről), ha – a vásárlóerő csökkenése következtében – a fennmaradó kereslet még az egyébként rendelkezésre álló élelem mennyiségét sem éri el (Sen [1984a], 477–480. old.).

Fölvethető, hogy az élelemre (a megfelelő élelemmennyiséget tartalmazó jószákosárra) való jogosultság jól közelíthető a jövedelemmel (pontosabban a jövedelem ártól függése miatt a reáljövedelemmel). Mindez – mint Sen elismeri (Sen [1984c], 519–520. old.) – különösen azért lehet igaz, mert a szegények költségvetésében amúgy is viszonylag nagy súllyal szerepelnek az élelemre fordított kiadások. Mindamelllett a szituáció elemzésében a jövedelem vizsgálata egymagában sohasem lehet teljes, hiszen azt a jövedelmet valahogyan meg kell keresni, és ez szükségessé teszi a munkaerőnek (erőforrás-ellátottságnak) és a munka áruba bocsátása (foglalkoztatottság) lehetőségének elemzését is. Ám az olyan javak esetében, mint az oktatás, az egészségügyi ellátás vagy a közlekedés, a jogosultságoknak a reáljövedelemmel való megközelítése, elsősorban a gyakori mennyiség korlátai miatt (például a kórház elérhetősége), csak meglehetősen távoli lehet. Ezért a jövedelemre alapozó megközelítés nemigen tájékoztat arról, hogy mi az, amit valóban megtehetnek az emberek, és mi az, ami nem áll módjukban.

Sen a jogosultságokat egyértelműen leíró értelemben használja, hiszen ezek igazából az emberi képességek kiteljesítése miatt fontosak (azaz például az élelemre jogosultság elemzése a megfelelően tápláltság elemi emberi képességének minél szélesebb körű megvalósítása érdekében jelentős). Ez megkülönbözteti Sen megközelítését a modern politikai filozófia egyik nagy alakjának, Robert Nozicknak a jogosultságelméletétől, ő egyértelműen normatív értelem tulajdonít a jogosultságoknak (Nozick [1974]).⁵ Ez az

⁵ A normatív vagy előíró (preskriptív) tudományos megközelítést rendszerint a leíró (deskriptív) elemzésekkel állítják szembe. Az előbbi arra keresi a választ, hogy „mi lenne a jó vagy helyes?” itt és itt, ekkor és ekkor; például hogyan kell vagy nem kell beavatkozni a kormányzatnak a szegénység folszámolása érdekében. Az utóbbi, a leíró megközelítést az érdekli, hogy milyen jellemzői vannak a vizsgálat tárgyának adott helyzetben; például milyen dimenziók szerint mondható valaki szegénynek itt és itt, ekkor és ekkor. Ugyanakkor jogosan vehető fel a kérdés: szétválaszthatók-e ilyen élesen a közgazdaságtanban – és általában a társadalomtudományokban – a normatív és a leíró elemek? Erre itt közvetlen válasszal nem szolgálhatunk.

eltérés azonban már átvezet a szabadság értelmezéséről és a társadalmi igazságosság koncepciójáról folytatott vitákba.

Szabadság és jóllét

Sen többek között Isaiah *Berlin*re hivatkozva (Berlin [1969]) a szabadság kétféle nézetét különbözteti meg: a pozitív és a negatív szabadságot. A szabadság *pozitív* értelemben azt jelenti, amit az egyén képes megtenni vagy elérni (freedom to). Ezzel szemben a szabadság *negatív* értelme azoknak a korlátozásoknak a hiányát hangsúlyozza (freedom from), amelyeket az egyik személy vagy az állam egy másik személlyel szemben gyakorolhat (Sen [1988b], 272. old.). Nozick jogosultságokra alapozott igazságosságelmélete ez utóbbi felfogást vallja, vagyis az egyének azon jogait emeli ki, amelyek korlátot állítanak mások beavatkozása elé (Nozick [1974]).

Sen meggyőzően mutat rá arra (Sen [1988b], 274. old.), hogy a negatív szabadság fenti értelmezése sajátos belső feszültséggel terhes. Hiszen a negatív szabadság e felfogása csak mások be nem avatkozásának követelményét állítja föl, de nem ír elő semmilyen pozitív kötelezettséget arra nézve, hogy tevőlegesen hozzájáruljunk a jogokkal való éléshez. Ez újfent a szélesebb intézményi kontextus fontosságára hívja föl a figyelmet.

Még fontosabb azonban, hogy a szabadság e kétféle értelmezése a társadalmi szituációk nagyon eltérő értékelésére vezethet. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az előző szakasban tárgyalt éhínség problémája. A három ismertetett súlyos éhínség közül egyik esetben sem mondható, hogy sérült volna az éhezők negatív szabadsága, hiszen senki sem akadályozta őket magasabb bér vagy munkahely keresésében – *a szörnyű éhhalál a negatív jogok normatív értelemben teljesen működő jogosultsági rendszerében következett be*. Sen leíró jogosultsági elemzése éppen arra mutat rá, hogy az éhezéstől sújtott emberek az éhhalál elkerülésére és a megfelelően tápláltságra való elemi képességei sérültek alacsony bérik vagy munkanélküliségük miatt – *azaz szabadságuk pozitív értelemben súlyosan korlátozódott*. E példa is azt mutatja, hogy a kizárólag a negatív szabadságjogok at hangoztató megközelítés *egymagában* elfogadhatatlan. *Ahhoz, hogy értékelhes-sük az egyéni életesélyeket, nélkülözhetetlen a tényleges (pozitív) szabadságok vizsgálata*.

A szabadság pozitív értelmezésének elfogadása egyáltalán nem jelenti a negatív értelmezés háttérbe szorítását, a negatív szabadságjogok önértékének tagadását. Sen erre is megvilágító erejű példával szolgál. Éhínségeket vizsgáló elemzései rámutattak arra, hogy a brit gyarmati uralomtól függetlenedő Indiában 1947 óta nem fordult elő ezrek vagy milliók halálát követelő éhezés. Mindez pedig a sajtószabadság és a plurális demokrácia kialakulásának köszönhető. Ugyan a kormányzati hatalom többé nem titkolhatta el az emberi depriváció e szörnyűségét, és idejében hatásos beavatkozásra kényszerítette a nyilvánosság és a politikai ellenfelek rázúduló haragja. A borzalmas ellenpélda ugyancsak látható: Kínában az úgynevezett nagy ugrás kudarcra utáni években, 1958 és 1961 között az élelmészeti helyzet katasztrofális volt, de a szabad sajtó hiánya és a politikai ellenzék brutális elnyomottsága miatt szinte minden nyilvánosságtól és a lehetséges segítségtől elzárva halt éhen – a becslések szerint – 16–30 millió ember (Sen [1988b], 284–286. old.).

Sen túl akar lépni a szabadság közkeletű, de túlzottan merev negatív-pozitív értelmezésén. Ezért elméletében és elemzéseiben – a képességek fogalmán keresztül – *összszeköti a szabadságot és a jóllétet*. Szakit a jólétnek a közgazdaságtanban hagyományosan a gazdagsággal azonosított értelmezésével, és a hangsúlyt az „anyagi jólétben élni” („gazdagnak lenni”) kérdéséről a „jól lenni” („jóllétel bírni”) kérdésre helyezi át. Ha ki akarjuk dolgozni a jóllét mérésének valamilyen mutatóját, akkor nem a rendelkezésre álló

jövedelemre vagy vagyonra, nem is a John Rawls átfogó igazságosságelméletében kifejtett úgynevezett elsődleges javakra (Rawls [1971]) kell összpontosítanunk, hanem az egyén különböző képességeire, arra, hogy értékes cselekedeteket hajtson végre, illetve értékes létállapotokat váltson valóra. Az egyéni képességek halmaza a különböző értékes cselekvés- és létmódoknak (functionings) – mint például a megfelelően tápláltság vagy a jó egészség elemei létmódjainak, az evés cselekvésmódjának vagy a közösséghez tartozás összetettebb létmódjának – az alternatív kombinációt jelenti (lásd Sen [1985a], [1985b], [1988b], [1993a]). Sen tehát azzal, hogy a megvalósított értékes cselekvés- és létmódokról az ezekre való képességekre helyezi át a hangsúlyt, a jólét *eredményeiről* (well-being achievement) a jólétre való *szabadságra* (well-being freedom), azaz a reálisan elérhető *lehetőségekre* irányítja a figyelmünket.⁶ Ha csupán a jólét tényleges eredményeit vennénk tekintetbe, akkor egy adott társadalom vagy gazdaság értékelésekor a szabad választás önértékét és a szabadság mértékét (kiterjedtségét) figyelmen kívül hagynánk. Felelős, felnőtt emberek életesélyeinek értékelésekor pedig a jólétre való szabadságot kellene – Sen ajánlása szerint – a társadalompolitika középpontjába helyezni, ha tiszteletben akarjuk tartani a jó életről kialakított egyéni elképzelések pluralitását és a választásainkért vállalt egyéni felelősséget.

Sen a jólétet ugyanakkor csupán az egyik alapvető dimenzióknak tekinti az erkölcsi személy átfogó vizsgálatában. Bár szorosan kapcsolódik a jólét fogalmához, de eltérő szerepű *az erkölcsi személy mint cselekvő* (agency) aspektusa. Nyilvánvaló, hogy az egyén saját jólétének fokozása mellett más célok elérésére is törekszik, amelyek adott esetben akár saját jólétével ellentétesek is lehetnek (lásd például a „tisztá” altruizmus, vagyis az önzetlenség, áldozatkészség eseteit). Az erkölcsi személy mint cselekvő dimenziója tehát az egyén valamennyi célját és választását – ezek megvalósulását (agency achievement) és szabadságát (agency freedom) – releváns információvá teszi a különböző társadalmi állapotok és cselekvések értékelésében. A *cselekvési szabadság* tehát bizonyos értelemben szélesebb koncepció, mint a *jólétre való szabadság*, hiszen ebben arról beszélünk, hogy az egyénnek szabadságában áll megtenni vagy elérni jó okkal értékesnek tartott bármilyen célját (a saját jólétében kívülieket is).⁷ A szabadságnak e cselekvőhöz kötött aspektusa nyilvánvalóan magában foglalja a szabadság negatív (korlátozásmertességkenti) értelmezését; az egyén mint a választásaiért *felelős cselekvő* így további hangsúlyt kap Sen elméletében (lásd Sen [1985a], [1987a], [1992a]). Ugyanakkor – mint

⁶ Rawls elméletével szembeni bírálata is erre összpontosul. Sen szerint az elsődleges javak csupán a szabadság eszközeinek tekinthetők. Ugyanazokkal az eszközökkel az egyik személy – sajátos egyéni jellemzőinél és társadalmi helyzeténél fogva – értékesebb életet tud megvalósítani, mint egy másik személy, aki például valamilyen testi fogyatékosságban szenved. A társadalmi egyenlőség és a társadalmi igazságosság vizsgálatának ezért egyaránt az emberi képességek „tere” a megfelelő helye (lásd Sen [1980], [1990b], [1992a]).

⁷ Egy személy tényleges jólétének értékelésekor létének azokat az alapelemeit kell figyelembe venni, amelyek a saját személyes jólétét jelentik, tehát azokat az értékes cselekvés- és létmódokat, amelyeket el tud érni vagy meg tud valósítani. A cselekvés dimenziójában a személy sikerét értékeljük, azt, hogy valamennyi követésre érdemes célja tekintetében mit ért el. Bár az egyén jólétének is lehetnek másokra vonatkozó szempontjai, ezek nem egymagukban értékesek, csupán az adott személy jólétére tett hatásukon keresztül. A cselekvői aspektusban értékelődnek például a „tisztá” altruizmus vagy a kantai morális elvekhez hasonló erkölcsi elkötelezettség esetei. Egy személy *jólétre való szabadságát* képességeinek halmazán értelmezzük – ezek a képességek mutatják meg tényleges szabadságát arra, hogy különféle típusú életet élhessen. A *cselekvői szabadság* arra utal, hogy a szabadság több, mint a személyes élet képességei (a személy hatalma arra, hogy bizonyosfajta életvitelt megvalósítson), beletartozik a közvetlen személyes kontroll áfelelt, hogy ezeket a képességeket (ezt a hatalmat) bizonyos módon gyakorolhassuk vagy érthessük el. Ez a szabadság procedurális dimenziója, amely a negatív szabadságjogokban ölt testet.

arra a jóllétre való szabadság fogalma rámutat – a szabadság szorosan összefügg a tényleges lehetőségekkel, a szabadság értékelése pedig az eredményekkel.

Sen elméletének, a képességeken alapuló megközelítésnek nyíltan vállalt sajátossága – mint érzékelhettük – az *elemzés szerkezetének pluralitása*. Minden társadalomtudósnak fontos tanulságul szolgálhat azon megállapítása, hogy ha egy fogalom, mint például a szabadság, eredendően többértelmű, akkor a jó elemzés ezt nem elrejtteni igyekszik valamilyen leegyszerűsítés bevezetésével, hanem éppen hogy mindent megtesz annak visszaadására (Sen [1993a], 33. old.).

Sen munkásságának egyik nagyon fontos eredménye, hogy *a fejlődés és az életminőség nemcsak az elért teljesítményekkel függ össze, hanem azzal is, hogy milyen lehetőségek közül választhat az adott személy az adott társadalomban.*⁸ A szegénység és az egyéb egyenlőtlenségek terén végzett kutatásai megkérdőjelezik azokat a nézeteket, amelyek a versenyző (kompetitív) piacok általános gazdagságnövelő tulajdonságára alapozva igyekeznek e problémákra elfogadható megoldást találni. E kérdéskörben Sen egyértelműen bizonyítja az emberi képességekre épülő megközelítés progresszivitását a jövedelmi megközelítéssel szemben, hiszen meggyőzően mutat rá a szegénység objektív voltára, az *abszolút értelemben hátrányos helyzetre*, amely ellentmond a jövedelmi elemzések relativizmusának. Mindezekből nyilván az is egyértelmű, hogy Amartya Sen „igazi” modern, hiszen a felvilágosodás szellemében – a racionális megismerés elemző erejében bízva – hisz a „fejlődés” emancipatórikus, civilizatórikus jellegében, vagyis az emberi képességek tökéletesedéséhez vezető út megtalálásában és járhatóságában.

HIVATKOZÁSOK

Anand, S. – Ravallion, M. [1993]: *Human development in poor countries: on the role of private incomes and public services*; Journal of Economic Perspectives, Vol. 7.

Arrow, K. [1951]: *Social Choice and Individual Values*; Wiley, New York

Berlin, I. [1969]: *Four Essays on Liberty*; Clarendon Press, Oxford (magyarul: *Négy esszé a szabadságról*; Európa, Budapest, 1990, ford.: Erős F. és Berényi G.)

Csaba L. [1999]: *A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca?*; Közgazdasági Szemle, XLVI, 1, 1–19. old.

Dréze, J. – Sen, A. [1989]: *Hunger and Public Action*; Clarendon Press, Oxford

Fekete L. [1998]: *Adam Smith Nemzetek gazdagsága és a felvilágosodás filozófiája*; Replika, 31–32. sz., 99–120. old.

Gaertner, W. – Pattanaik, P. K. [1988]: *An Interview with Amartya Sen*; Social Choice and Welfare, 5, 69–79. old.

Nozick, R. [1974]: *Anarchy, State and Utopia*; Basil Blackwell, Oxford (magyarul részletek: *Elosztási (disztributív) igazságosság*; in: Huoranszky F. (szerk.): *Modern politikai*

⁸ Amartya Sen gondolatainak egyik nagyon jelentős gyakorlati eredménye az *ENSZ Fejlesztési Programjának* (UNDP) keretében született (lásd az 1990-től évente kiadott *Human Development Reportot* – Jelentés az emberi fejlődésről). Sen tevékenyen részt vett elméleti fölvetései gyakorlati hasznosításában azzal, hogy a UNDP munkacsoportjával együttműködve kidolgozta a *Human Development Indexet* (röviden HDI, magyarul az emberi fejlődés mutatója), amely az egyes országok fejlettségét állampolgáraik képességeinek és választási lehetőségeinek figyelembevételével méri (egyetlen mutatóban kombinálva a születéskor várható élettartam, az iskolázottság és az egy főre jutó vásárlóerő mutatóit).

- filozófia*; Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1998, 141–160. old., ford.: Babarczy E.; valamint *Anarchia, állam és utópia (részletek)*; in: Bujalos I. – Nyilas M. (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*; A szociális szakképzés könyvtára, Budapest, 1996, 84–107. old., ford.: Békési J.)
- Nussbaum, M. – Glover, J. (szerk.) [1995]: *Women, Culture and Development: A Study on Human Capabilities*; Clarendon Press, Oxford
- Pataki Gy. [1998]: *Etika és közgazdaságtan: Gondolatok a jólét, a szabadság és az igazságosság kérdéseiről*; Replika, 31–32. sz., 121–133. old.
- Rawls, J. [1971]: *A Theory of Justice*; Belknap Press, Cambridge, MA (magyarul: *Az igazságosság elmélete*; Osiris, Budapest, 1997, ford.: Krokovay Zs.)
- Redclift, M. [1996]: *Wasted: Counting the Costs of Global Consumption*; Earthscan, London
- Sen, A. [1960]: *Choice of Techniques*; Basil Blackwell, Oxford
- Sen, A. [1970a]: *The Impossibility of the Paretian Liberal*; *Journal of Political Economy*, 72, 152–157. old.
- Sen, A. [1970b]: *Collective Choice and Social Welfare*; Holden–Day, San Francisco
- Sen, A. [1976]: *Liberty, Unanimity and Rights*; *Economica*, augusztus, 217–245. old.
- Sen, A. [1977]: *Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory*; *Philosophy and Public Affairs*, 6, nyár
- Sen, A. [1979a]: *Utilitarianism and welfarism*; *Journal of Philosophy*, 76, 463–488. old.
- Sen, A. [1979b]: *Personal Utilities and Public Judgements: Or, What's Wrong with Welfare Economics?*; *Economic Journal*, 89, 537–558. old.
- Sen, A. [1980]: *Equality of What*; in: McMurrin, S. (szerk.): *Tanner Lectures on Human Values*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sen, A. [1981a]: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*; Clarendon Press, Oxford
- Sen, A. [1981b]: *Public Action and the Quality of Life in Developing Countries*; *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 43, No. 4, 287–293. old.
- Sen, A. [1982]: *Liberty as Control: An Appraisal*; in: French et al. (szerk.): *Midwest Studies in Philosophy VII*. P.A.; University of Minnesota Press, Minneapolis, 207–221. old.
- Sen, A. [1983]: *Liberty and Social Choice*; *Journal of Philosophy*, január, 5–28. old.
- Sen, A. [1984a]: *Ingredients of Famine Analysis: Availability and Entitlements*; in: Sen, A.: *Resources, Values and Development*; Basil Blackwell, Oxford, 452–483. old.
- Sen, A. [1984b]: *Development: Which Way Now?*; in: Sen, A. *Resources, Values and Development*; Basil Blackwell, Oxford, 485–507. old.
- Sen, A. [1984c]: *Goods and People*; in: Sen, A. *Resources, Values and Development*; Basil Blackwell, Oxford, 509–527. old.
- Sen, A. [1985a]: *Well-Being, Freedom and Agency*; *Journal of Philosophy*, április, 169–221. old.
- Sen, A. [1985b]: *Commodities and Capabilities*; North-Holland, Amsterdam

- Sen, A. [1987a]: *On Ethics and Economics*; Basil Blackwell, Oxford
- Sen, A. [1987b]: *The Standard of Living*; in: Hawthorne, G. (szerk.): *Tanner Lectures with Discussion*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sen, A. [1987c]: *Justice*; The New Palgrave Dictionary of Economics, Macmillan, London
- Sen, A. [1988a]: *Rights and Agency*; in: Scheffler, S. (szerk.): *Consequentialism and its Critique*; Oxford University Press, Oxford, 187–223. old.
- Sen, A. [1988b]: *Freedom of Choice: Concept and Content*; European Economic Review, 32, 269–294. old. (magyarul részletek: *A választás szabadsága*; Tervgazdasági Fórum, IV, 1, 1–15. old.)
- Sen, A. [1990a]: *Gender and Cooperative Conflicts*; in: Tinker, I. (szerk.): *Persistent Inequalities: Women and World Development*; Oxford University Press, Oxford, 123–149. old.
- Sen, A. [1990b]: *Justice: Means versus Freedoms*; Philosophy and Public Affairs, 19, 111–121. old.
- Sen, A. [1991]: *Welfare, Preference and Freedom*; Journal of Econometrics, 50, 15–29. old.
- Sen, A. [1992a]: *Inequality Reexamined*; Harvard University Press, Cambridge
- Sen, A. [1992b]: *Minimal Liberty*; *Economica*, May, 139–159. old.
- Sen, A. [1992c]: *Missing Women*; British Medical Journal, No. 304
- Sen, A. [1993a]: *Capability and Well-Being*; in: Sen, A. – Nussbaum, M. (szerk.): *The Quality of Life*; Clarendon Press, Oxford, 30–53. old.
- Sen, A. [1993b]: *Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség*; in: Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*; Keraban Könyvkiadó, Budapest, 26–44. old., ford.: Ferge Zs.
- Sen, A. [1993c]: *Néhány jelenkori gazdasági és társadalmi problémáról*; in: Zamagni, S. – Musu, I. (szerk.): *A közgazdaságtan társadalmi és etikai vetületei (Nemzetközi tanácskozás a Vatikánban)*; Egyházfórum, Budapest, 125–133. old., ford.: Zsolnai L.
- Sen, A. [1993d]: *Markets and Freedoms*; Oxford Economic Papers, 45, 519–541. old.
- Sen, A. [1993e]: *Van-e az üzleti etikának gazdasági jelentősége?*; *Közgazdasági Szemle*, XL, 2, 101–109. old.
- Sen, A. [1998]: *Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure*; The Economic Journal, január, 1–25. old.
- Sen, A. – Williams, B. [1982]: *Introduction*; in: Sen, A. – Williams, B. (szerk.): *Utilitarianism and Beyond*; Cambridge University Press, Cambridge
- Tinker, I. (szerk.) [1990]: *Persistent Inequalities: Women and World Development*; Oxford University Press, Oxford

Sárközy Péter

Senki sem tévedhetetlen

avagy bel- és külterjesség – másképpen

A gyűjtögetésből lassan kialakuló mezőgazdaságot évezredek át sem sorolták a tudományok közé – úgy kezelték, mint természetes életjelenséget egy többre nem képes népréteg körében. Elméleti úttörői közül az 1752-ben született német Albrecht Daniel Thaer jellemezte elsőként úgy, mint az ipar egyik válfaját. Utána a szemlélet sok árnyalatban változott. Thaer meghatározása azonban ugyanúgy „megragadt”, mint az a sokkal általánosabb nézet, amely mindenemű képzettség nélkül is végezhető foglalatosságnak minősítette a mezőgazdaságot. Amikor pedig lassan-lassan „rangot is kapott”, a többi, „igazi” tudomány nyomban ráhúzta saját törvényszerűségeit, tekintet nélkül arra, hogy az eleven közegre (talaj, növény, állat) homlokegyenest más szabályok illenek, mint a termelés élettelen tárgyaira vagy eszközeire. E tanulmányban az eltérések néhány kirívó példájára szeretnék rámutatni, a teljesség bármilyen igénye nélkül.

Az *extenzív* (külterjes) gazdálkodás a szaknyelvben többnyire lekezelő, becsmérlő mellékízt kap. (Akár a paraszt elnevezés, amelyről a letűnt rendszer enyhítő-díszítő jelzői: dolgozó paraszt, munkás-paraszt szövetség stb. sem tudták az elmaradottság ragadványait levakarni. Bezzeg a latin *agricola*, az angol *farmer*, a német *Bauer* stb. megtisztelő cím!)

Az extenzív ellentéte, az *intenzív* (belterjes) jelző az idők során szépen „kifényesedett”. Terjeszkedő, erős összpontosítással végzett, korszerű eljárásokhoz folyamodó, fölfokozott, élénk buzgólkodást festett le. Mivel pedig a bio- vagy ökolgazdálkodást a közhiedelem *külterjessé* minősítette, azt nyilván csak a haladás fékjei, a maradi, kezdetleges, babonás őstermelők gyakorolhatják...

Vitatkozunk egy kicsit! Az intenzív szó a latin *intendere* igéből burjánzott elő. Az ige eredeti jelentése: kifeszít, erőltet. Az intenzív gazdálkodást a szakirodalomban a *területegységre vetített befektetés* (marxista megjelöléssel: élő- és holtmunka) növekvő mennyiségével jellemezték. (Az Európai Unió tagjai – általában a polgári közgazdák – ehelyett a föld, a tőke, a munka és a vezetés kölcsönhatásaival mérik.)

Akár így, akár úgy csűrjük-csavarjuk, a belterjesítés nálunk régebben a *szerkezeti átalakulást* fejezte ki: több cél gép, tömérdek vegyszer, sok bonyolult műszaki berendezés és építmény, egyúttal jóval kevesebb személyzet bevonásával. Mivel pedig a földnek (mint egyszerű „tartóközegnek”) jó ideig csupán eszmei értéket tulajdonítottak, különleges jellegét meglehetősen alábecsülték. Ugyancsak kevés figyelmet szenteltek arra, hogy kielégítsék az állat sajátos élettani igényeit. A növényvel együtt úgy kezelték, mint a tárgyi termelés pusztá eszközeit. Rá sem hederítettek, hogy meddig bírja az élővilág az erőszakos „intenzifikálást”. Az olyan „ősdi” gazdasági összefüggésre, amelyet a *csökkenő hozadék törvénye*¹ mutat ki, egyszerűen fittyet hánytak. (Bizonyos körben ma is főlétélezik, hogy amiről nem beszélünk, az nincs.)

Igaz, senki sem tagadhatja, hogy az ebben a könyörtelen szemléletben kibontakozó „iparosított” mezőgazdaság helyenként (különösen egyes ágazatokban) látványos

¹ A csökkenő hozadék törvényét pedzette már a francia *Turgot* (1727), a német *Liebig* (1803) és az angol *Laves* (1818) is, majd a német *Mitscherlich* (1874) foglalta össze. Alapelve, hogy a mezőgazdasági termeléshez fölhasznált ráfordítások (tápanyag, öntözővíz, művelés stb.) hatékonysága fokozatosan csökken, sőt az úgynevezett inflexió (forduló-) pont elérése után visszajára fordul. Ilyenkor a költségek már nem térülnek meg, sőt veszteséggel járnak. Egyszersmind rombolják mind a talaj, mind a növény vagy állat természetes termelőképességét.

számszerű eredményekkel dicsekedhetett. De vajon milyen áldozatok fejében? Vegyünk csak egyetlen példát: a gyomirtó vegyszerezést.

A vegyipar rohamos, olykor a követelményekre semmit sem ügyelő fejlődése számos új készítménnyel jelent és jelenik meg nap nap után a piacon. Ezek részben teljes (totális) hatású szerek, részben többé-kevésbé fajlagos (szelektív) jellegűek. Sajnos, számos közvetlen és közvetett tapasztalat (nemkülönbön bel- és külföldi hatályos bírósági ítélet!) igazolja, hogy a gyakran agyonreklámozott vegyületek *súlyos károkat* okoznak „mellékhatásaikkal”. Azt is meg kell jegyezni, hogy a vegyszeres gyomirtás az egész termelési folyamatnak általában a *legdrágább művelete*, emiatt lényegesen emeli a termék önköltségének szintjét. Tetézi a kiadásokat, ha biotechnológiai beavatkozással „szertűróvé varázsolt” fajtákat használnak föl, nem is szólva a beavatkozás távlati következményeiről.

Kétségtelen, hogy ezeknek a módszereknek az árnyoldalait a harsogó *reklámhadjárat* elfedi. Az is tény, hogy vélt vagy valódi előnyeikhez gyakran adják a nevüket tudományosan elismert, tekintélyes szakemberek – különböző indokokból.

A *Biokultúra Egyesület* – világszerte bevált eljárások hazai kipróbálása után – olyan megoldásokat kínál, amelyek a valóban ijesztő méretű gyomosodást akár egyetlen okszerű *vetésforgó* lejárta alatt kellőképpen mérséklék, s a természetést egybekötik a talajélet kíméletével, a környezeti ártalmak mellőzésével.

Ellenvélemények

Sokan szívesen hivatkoznak arra, hogy a mezőgazdaság „iparosítása” jócskán növeli a GDP-t, ezzel az egy főre jutó jövedelmet, az országos jólétet. Azt hiszem, korántsem állok egyedül azzal a nézettel, amely a bruttó hazai termék (GDP) ilyen fetiszáló bűvöletétől szeretné mentesíteni a közfelfogást. A GDP-hez ugyanis számos olyan tétel csapódik hozzá, amelyeknek a világon semmi közük sincs a polgárok vagyoni helyzetéhez, egyáltalán az életszínvonalhoz. (Talán elég arra utalni, hogy a környezetben a szennyezéssel okozott súlyos károk utólagos elhárítására szánt hatalmas összegek ugyanúgy beleszámítanak, mint például a bős-nagymarosi „tandíj”...)

Meglehetősen derülátó az a hiedelem, amely szerint az efféle GDP-gyarapítás sem „főlösleges”, mert a későbbiek folyamán a közjó szolgálatába kerül. Így – tegyük föl – az ipar kezdeti fejlesztése idején az esetek többségében tömérdék előírt védőfőlszerelés hiányzik, a termelési érték ettől függetlenül a fejlesztéssel együtt nő. Lehet, hogy utóbb, az egészségügyi romlás vésszes tüneteinek nyomására, a termelési színvonal emelkedésével esetleg beépítik a gyárba a fűstsűrű, a méregtelenítő és egyéb berendezéseket, s ez a pótlás – mint késői bánat – szintén növeli a GDP-t. Sajnos, a jelenlegi iránzatok azonban ritkán igazolják az idejekorán bekövetkező kedvező fordulatot. Sokkal inkább megfigyelhető jelenség, hogy „*a civilizáció gorombán belemar a kultúrába*”, a rosszul értelmezett *globalizáció* pedig torz képet fest a GDP és főleg a GNP alakulásáról. (Remélem, nem sértő a hasonlat: kissé úgy járunk el, mint amikor valaki egy méregdrága kábítószer rabjává válik, majd utána rendkívül költséges kezelések árán igyekszik testi-lelki egyensúlyát úgy-ahogy helyreállítani. A kiadások azonban – mindkét esetben – beleolvadnak a GDP-be!)

Az előző mondat bizonyára ellenérzést kelthet. Az ökológiai szemléletű szakemberek „károgása” amúgy sem jut sok nyilvánossághoz, s ha igen, akkor is gyakran süket fülekre talál, kiváltképpen a *menyiségi mutatók* ígészetében. Igaz, világszerte sokfelé hajszolják a csúcsteljesítményeket. (Valaha még olyan szólás is járta, hogy a hozam felső határa az égbolt!) Tömérdék, egyre szennyezettebb víznek kellett lefolylnia nemcsak a Dunán, a Tiszán, hanem a Volgán, a Rajnán, a Mississippin meg számos más folyón is,

mire erősödni kezdett a felocsúdás hangja. Nem csekély erőfeszítés árán nyert polgárjogot a fönntartható életér, benne a *fönntartható mezőgazdaság*² világszerte terjedő képzete. Vagyis azé a mezőgazdaságé, amely a természeti értékek éktelen pazarlása nélkül hajt *gazdasági hasznot*.

Persze, a nemes törekvést számviteli adatok is alátámasztották – egyedül „szívjóságából” aligha futotta volna rá. (Sajnos, bolygónk túlnyomó részén még mindig „pillanatművelés” folyik, amely kizárólag egyes személyeknek és aának használ.) Ámde közben kiderült száraz, szabatos számítógépes közreműködéssel, hogy a nyakra-főre ömlesztett anyagi ráfordítás bizonyos határon túl már alig-alig értékesül. A *törvény a csökkenő hozadékról* akkor is érvényes, ha semmiféle parlament sem hagyja jóvá. Mivel magasabbra tornásszák föl a termelési szintet, a tetőzésen annál inkább sántít a megtérülési kamatláb. Példának okáért az erőnek erejével kisajtolt növényi vagy állati többlettermek utolsó tonnái a termelőnek rendszerint már jóval többre kerülnek, mint amennyit a tőzsdén fizetnek értük. Minthogy ez a körülmény az intenzitás szorgalmazóinak egyenest a „zsebükbe vágott”, gyorsan el kellett gondolkodni rajta. Ettől fogva az *integrált vegyszerezést* maguk a kemizálók kezdték hirdetni. Szószólói mindössze annyi műtrágya, növény- és állatvédő (meg serkentő) készítmény használatát ajánlják, „amennyi éppen szükséges és elegendő”. (Ez, persze, a meglehetősen tág határokat jelöli, s általában az adagolás növekvő irányzatát. Ne tévessze meg a fölhasználót, hogy töményebb méregből kevesebb is megteszi!)

Mások viszont amellett kardoskodnak, hogy az alkalmazott szer lehet, sőt okvetlenül legyen *környezetbarát*. A hirdetés ezt csaknem mindig hozzá is fűzi az ajánláshoz. Sajnos, a barátság azonban gyakorta ugyancsak *egyoldalú*, mert a környezetet, bizony, nem fogadja a készítményt élettani barátsággal.

Az Amerikában kitalált LISA betűszó a *kis befektetéssel fönntartható mezőgazdaság* (low input sustainable agriculture) rövidítése. A lényege: érdemes szerényebben akkora hozammal beérni, amelyben a szükséges ráfordítás még *hatékonyabban* érvényesül. Azaz ameddig az anyagra, eszközre, bérre, járadékra stb. kiadott összeg legalább annyit fial, mintha a barázda helyett a bankba fektették volna be. Ezen a (némileg „a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad”) fölfogáson tisztes *nyereségre* lehet szert tenni. Mellesleg a termőföld sem sínyli meg a kíméletlen beavatkozásokat, így az utód számára jut is, marad is valami. A kötelező ugaroltatás, az Európai Unió-s körökben elterjedt kifejezés szerint „pihentetés” (set aside) szintén fölöslegessé válhat.

Bio- (öko-) szemlélet

Nos, az *ökogazdálkodás* egyik említett irányzathoz sem láncolódik szorosan. Eddig még nem cáfolták meg azt a föltevésemet, hogy a természet már föltárt (és még föl sem tárt) erői nem egyszerű *skalárok*, hanem *vektorok*. Éppen ezért nem elég mennyiségi jellemzőiket nyilvántartani, hanem ezenfelül *irányultságukat* is figyelembe kell venni. Vagyis akkor járunk el helyesen, ha a szóban forgó erőkkal mindenkor *párhuzamosan* igyekszünk tevékenykedni, és *sohasem keresztezzük, főleg nem nyomjuk el őket*.³

² A fönntartható mezőgazdaság (sustainable agriculture) gondolatát Aurelio *Peccei* (1908–1984) vetette föl az általa létrehozott Római Klub szakemberei előtt. A későbbiek során több mint száz országból csatlakoztak tudósok ehhez a kezdeményezéshez. Érkeztek Rio de Janeiróban (1993), New Yorkban (1996), legutóbb Buenos Airesben (1998). Nálunk a gondolat egyik fő képviselője, *Láng István* akadémikus szorgalmazta tudatosítását. Ezután csatlakoztak hozzá olyan megrögzött kemizálók (például *Nagy Bálint*), akik azelőtt – a tervgazdálkodás és más megfontolások ürügyén – esküdtek ellenségei voltak.

³ Jellegzetes példa erre az oxigén-étlén gázcsere vagy az egyik legfontosabb növényi tápanyag, a nitrogén körforgalmának figyelembevétele – beleértve a nitrifikációs és denitrifikációs folyamatok számos tényező (például az időjárás) befolyásolta váltakozását.

Az egyoldalú vegyi szemlélet szószólói a bio- (vagy öko-) fölfogással szemben rengeteg érvet öltöztetnek tudományuk mezbe. Így például a talaj jellegét egyedül, néhány minta *laboratóriumi elemzése* alapján állapítják meg. Semmiképpen sem kívánom a talajvizsgálat fontosságát eleve kétségbe vonni. Igen fontos irányjelzőnek tartom. Azt azonban kár volna elfelejteni, hogy a folyvást formálódó, alakuló talaj változó, *élő szervezet*. A belőle kiemelt minta viszont *már nem az*. A környezetéből kiszakított anyagrészt vegyvizsgálata tehát mintegy *állóképen* mutatja be a dinamikus peszgo rendszer *léme*revített „filmkockáját”. Emiatt a belőle – esetleg kínos pontossággal – kimutatott elemi összetételek bizvást módosulhatnak térben és időben az eredetileg beépült „alkotórészekhez” képest. Lényegében ugyanannyira megbízható adatokkal szolgálnak, mint a meteorológiai előjelzések, amelyeket kénytelen-kelletlen fönttartásokkal kezelünk. Kétségtelen például, hogy a korszerű *labor*metrika sokat tökéletesített *Bayes* és *Poisson* valószínűségi együtthatóin, de az utóbbi esztendőök, bizony, gyakran cáfoltak rá érvényükre. Még a kiváló fölfedező, Alan Mathison *Turing* is utal arra *Can a machine think?* (Gondolkozhat-e egy gép?) című művében,⁴ mennyire bonyolult összefüggésekkel kell a mezőgazdasági „jóslatokban” számot vetni, s mennyire csökken emiatt a megbízhatóságuk.

A biogazdálkodás egyik amerikai úttörője, a nemrég elhunyt Robert *Rodale* „tréfája” az ötvenes években nevettezte meg a szakmai közvéleményt. Rodale másfél hektáros kertjéből vett vagy hetven talajmintát. Ezeket elküldte az Egyesült Államok különböző vegyszerkészítő állomásaira, a kísérőlevélben pedig „ártatlanul” szakmai tanácsot kért az alkalmazandó műtrágya mennyiségére és minőségére nézve. A válaszok, persze, merőben eltértek egymástól. Rodale sorra közölte valamennyit a lapjában,⁵ mintegy bizonyosságául annak, hogy „tévedni emberi dolog”. (Lám, egykor a flógisztonelmélet milyen macacsul és sokáig tartotta magát!)

Tudvalevő: a természet nélkülünk is évmilliókon keresztül kifogástalanul működött. Kihevert olyan súlyos katasztrófákat, amilyenek például a meteorbecsapódás, az özőnvíz, a jégkorszak, az El Niño⁶ és miegymás formában sújtották. Azt a sok porölycsapást azonban, amelyet mi, pillanatnyi sikereket hajszoló emberek – az olykor *ön*céli vagy erősen *haszon*elvű *műszaki fejlesztés* jegyében – osztogatunk, már csak ügyvelbajjal tűri. Ha továbbra is ilyen ütemben folytatódik a talajrontás, a víz és a levegő szennyezése, akkor a Föld lakói nemsokára maguk is belerokkannak, vagy eltűnnek, mint egykor a hatalmas dinoszauruszok. Baljós jelek máris föl-föltűnedeznek az üvegházhatás, az ózonlyuk, az időjárási szélsőségek árnyékában – talán elegendő a testi-lelki betegségek tömeges megjelenésére utalni.

Az ökogazdálkodás baráti *béke*jobbót szeretne nyújtani a megbántott, agyonsértett, fölsebzett környezetnek. A környezetnek, amelynek valamennyien részei (nem urai!) vagyunk. Szó sincs arról, hogy a bioterméket, az egészséges betevő falatot kényelmesen-lustán, *kevesebb befektetéssel* (extenzív módon!) szeretnénk előállítani. Nem szabad fogalomzavarba esnünk, sőt az egyes, az Európai Unióban is többféleképpen értelmezett szakkifejezéseket mai szemlélettel kell átértékelnünk. Az *extenzivitás* – fölfogásunk szerint – semmiképpen sem jelenti a „jó gazda gondosságával” végzett műveletek mellőzé-

⁴ Alan Mathison *Turing*, a korán elhunyt kiváló angol szakember pályafutását a Mortimer *Taube* szerkesztésében 1961-ben megjelent *Computers and common sense – The myth of thinking machines* című könyvben örökítették meg.

⁵ Robert *Rodale* (Emmaus, Pa.) lapot adott ki *Organic Gardening* címmel. A hivatkozott táblázat ebben jelent meg. A lapot ma is terjesztik, immár orosz nyelvű kiadásban is, holott az alapító már elhunyt.

⁶ Az „El Niño” (a gyermek) többnyire karácsony táján, egyelőre ismeretlen okból keletkező természeti jelenség. Hatására Dél-Amerika nyugati partjai mentén a tengervíz hőfoka hirtelen megváltozik. Ennek nyomán világszerte időjárási rendellenességek pusztítanak.

sét, elhanyagolását, a természetét „letörését”. (Az Európai Unió sem ilyen értelemben utal rá!)

Jelenti ellenben a talaj, a növény, az állat *természetes term(él)őképeségének* észszerű hasznosítását, természetük megerősökölése nélkül. Jelenti továbbá az eleven „termelőeszközök” létfeltételeinek figyelembevételét, s evégből hajlandó a kiugró (de az esetek túlnyomó részében csak átmeneti, nemritkán „sztahanovista” jellegű) csúcsteljesítményekről lemondani. Ehelyett az úgynevezett *életteljesítmény* növelésére törekszik, s így végső soron (bár talán lassabb forgási sebességgel) ugyanolyan – ha nem különb – értéket állít elő, mint a mesterségesen felszított, felkorbácsolt, „bérlőszemléletű” gazdálkodás.

Ez a fajta – ha úgy tetszik, *extenzív* – rendszer felel meg az Európai Unióhoz tartozó legtöbb tagállamban is a környezet és az élővilág hasznos kapcsolatának, különösen a biogazdálkodás keretei között. De vajon extenzív-e a szó hagyományos értelmében? Hiszen ami a *ráfördítést* illeti, nem állíthatjuk, hogy az kevesebdi. Sőt, inkább több – *főleg szellemi* – erőfeszítéssel, csak éppen kártétel nélkül akarunk sikert elérni. Együtt óhajunk működni a természetes folyamatokkal, akár növényt termesztünk, akár állatot tenyésztünk. Föl akarjuk használni az ősi megfigyeléseket, tapasztalatokat – a legkorszerűbb tudomány fénycsóvái között. Tényekkel igazolhatjuk, hogy módszereink *gazdasági egyenlege* bizvást vetekedhet a legiparibbakkal. Ószinte örömmel tölt el bennünket az a tudat, hogy nézeteinkkel nem állunk egyedül. Vajon véletlenül támogatja-e az IFOAM világszervezet,⁷ annak keretében az Európai Unió ügyanyagát, mint az Egyesült Államok számos létesítménye az „áttérést”? Vajon éppen osztrák szomszédaink – a mienkhez képest alig feleannyi mezőgazdasági területükön – csak ötletszerűen vezették már be az igazoltan természetstiszta módszereket körülbelül 340 ezer hektáros méretben? Hasonló irányzat érvényesül egyébként Németország keleti tartományában.

Vitaini, persze, bármilyen megállapítást lehet. Ámde ha tetszik, ha nem, egyvalamit tudomásul kell vennünk. Egyelőre *kizárólagos életterünk*, a Naprendszer egyik eleme, bolygónk maga is *ön szabályozó rendszerként* működik. Minden megdondatlan, durva beavatkozás gyászos következményeit magunknak kell viselnünk. A palackból kiengedett szellemet ugyanis követelnek leszünk visszagyömöszölni és ledugaszolni.

Kár volna tehát olyan tévhitbe ringatni magunkat, hogy a mezőgazdasági termelés csak akkor intenzív, illetve beterjes, ha a *közvetlen emberi közreműködést* szinte kiiktatjuk belőle. Ilyen szempontból a régebbi értelmezés helyesbítésre szorul. Hegeli dialektikával akár az *ellentétek egységéről* is beszélhetnénk, vagyis arról, hogy a korszerűen *külterjes* (extenzív) gazdálkodás úgynevezett *intenzitási mutatói*, a viszonylagos jövedelmezőséggel együtt, minden további nélkül – hosszú távon – javíthatók.

Egyúttal *ismét meg kell jegyezni*: súlyos tévedés, hogy az *agrár foglalkozásúak részaránya* határozza meg valamely állam gazdasági vagy érdemi-értelmi színvonalát. Sokkal többet számít, hogy *mennyi termelési értéket állít elő egy-egy személy, bármely ágazatban* tevékenykedjék is. Így ikresedik az ökológia az ökonómiával. Persze, „elementeleníthető”, „robotosítható” bármely szakterület – a mezőgazdaság is. Ez azonban sem több, sem jobb eredménnyel nem kecsegtet, legfőjebb a munkanélküliség rémét idézi föl.

Az ökológiai gazdálkodás egyedi helyzetekhez és termőhelyekhez igazított, egyedi jelenségekre szabott módszereket vet latba általános kaptafák (egyetemes érvényű technológiák) helyett. Ehhez kell – fő befektetés gyanánt – sok egyéni tudás, sok szakér-

⁷ Az IFOAM (International Federation of Organic Agricultural Movements) a szerves (bio-, öko- stb.) gazdálkodás nemzetközi központja. Tagjai (többek között a magyar Biokultúra Egyesület) jogosultak arra, hogy igazolóbélyeggel lássák el a tilalmas vegyszerek használata nélkül előállított élelmiszereket.

telem, sok szorgalom. Az igazán belterjes *ökogazdálkodás* pontosan ettől lesz *emberi léptékű*, egyúttal szigorúan a természeti adottságokhoz illeszkedő megoldások sorozata. Véleményem szerint bátran minősíthető úgy, hogy ez egyszerűen a termeléssel egybekötött, alkalmazott *környezetvédelem*. Aki ezt eleve kétségbe vonja, annak valójában a fogalom *belső tartalmáról* nincs fogalma.

Gazdaságossági megfontolások

Az ökológiai ellenzői körében a legerősebb érv az, hogy *nem hoz elegendő jövedelmet*. Ebbeli meggyőződésüket csöppet sem zavarja az a körülmény, hogy a fejlett országokban a biotermékek iránti kereslet növekedésben van. Azt a tényt sem veszik figyelembe, hogy a valóban szakszerűen végzett munka ugyanolyan gazdasági eredményeket hoz, mint a legerélyesebb (és legdrágább) vegyszerek használata. Ami a hazai viszonyokat illeti, nyilván elkerülhetetlen az újabb *szemléleti átállás*.

Senki sem tagad(hat)ja, hogy sokáig pangó mezőgazdaságunk a hetvenes évek után lendületes fejlődésnek indult. Kár volna boncolgatni, hogy ebben mennyi része lehetett az agrárirányítás felvilágosultságából fakadó „ideológiai kilengéseknek” (a háztáji és kisegítő gazdaság, a melléküzemágak engedélyezésének, a szaktudás főlsszabadtásának stb.), valamint a kétségkívül hasznos és sikeres *termelési rendszereknek*. Aligha került a nyilvánosság elé (nem is hiszem, hogy odatartozott volna), mennyiben tudtunk – akkori beosztásunknál fogva – néhány rendszerelméleti elképzelést áttételeken keresztül (Ivit Imrével közösen) érvényesíteni. Közéjük sorolható talán annak a tudatosítása, hogy az általános rendszerelmélet alapgondolataiból jó néhányat sikerült az agrárágazatokra is kivetítenünk.⁸

Ettől függetlenül a kibontakozó termelési rendszerek hallatlan előnyökkel kecsegtettek. Számos üzemünkben ugyanis a *konvektív*, megválasztott, föltétlenül megbízható (!) vezetők *szakmai fölkészültsége* – mi tagadás – nem mindig ütötte meg a mértéket. Érthető módon adtak tehát hatalmas lendületet a hozamnövelésnek azok a technológiák, amelyeket a rendszerközpontok kiválóan képzett szakértői bocsátottak rendelkezésükre. Más kérdés, hogy ezek a technológiák az akkoriban korszerűnek ítélt *kemizálás* jegyében fogantak, s elsősorban néhány tábla-, sőt *tömbméretekben természetű növényre*, illetve teljesen természetellenes körülmények között kialakított *állattömegszállításra* vonatkoztak. (Nem árt talán megjegyezni – gazdasági megfontolásokról lévén szó –, hogy egyetlen ultramodern és, mint utólag kiderült, hallatlanul kényelmetlen tehénfőrhely kialakítása többre került, mint egy magyar állampolgár lakrészéé a városi panelházakban.)

Akkor azonban, amikor a *menyiségi szemlélet* uralkodott el a mezőgazdaságban, egyszerűen *fogalmi változások* következtek be. A vélt vagy valódi előnyt a gazdasági vezetés a *termelékenység* növelésével, vagyis a termékegység előállításához szükséges munkaórák csökkentésével igyekezett kierőszakolni. A tervgazdaság jellegénél fogva, a mesterkéltségi árszerkezet jegyében ugyanakkor messze a háttérbe szorult a *hatékonyság*, azaz a termelési érték létrehozásához szükséges összes anyagi áldozat hányadosa. Jelenlegi helyzetünkben a kétféle mutató szerepet cserélt, mint ahogyan a *termelési szerkezet* is módosításra szorult.

Könnyen lehetséges, hogy az Európai Unió bizonyos esetekben engedélyezni fogja számunkra az úgynevezett *derogációt*, tehát haladékat ad bizonyos szabályainak merev átültetésére a hazai gyakorlatba. Ez a haladék azonban – szerény véleményem szerint – aligha lesz több egy-egy egészséges vetésforgó időtartamánál. Ugyanígy ve-

⁸ Nota bene: az ebben a tárgykörben írott könyvem eredeti címmel – *Rendszerszemlélet a mezőgazdaságban* – meg sem jelenhetett, sőt kihúzások, változtatások után is csak erős fönttartásokkal, meglehetősen lesújtó lektori véleményezésekkel engedélyezték.

széllyel fenyeget – s a kifejezés aligha túlzás – az úgynevezett *moduláció*,⁹ az ésszerű birtokméretekhez kötött támogatás.

Túllépné tárgykörömet annak fejtegetése, hogy vajon a mezőgazdaság élvez-e tényleges támogatást, vagy inkább a többi nemzetgazdasági ág mohóságának szükséges mérsékléséről van-e szó. Kétségtelen ugyanis, hogy aligha akad olyan kormány a világon, amely az elemi létfontartás, így elsősorban az élelmezés költségeinek valóban árarányos emelését kockáztatni merné vagy óhajtáná. Az *agrárrollo*¹⁰ azonban ritkán nyílik olyan tágra, mint éppen a mi tájainkon, ami nem túlzottan használ versenyképességünknek.

Ha tehát a világpiacon befogadott eladóként kívánunk megjelenni – és ehhez aligha fér kétség –, akkor *kelenő árut* kell *elfogadható áron* kínálnunk. *Növényi tömegcikk*ek (főleg műszaki eljárásokkal, géppel, vegyszerrel nehézségek nélkül természetből szokványos termények) tekintetében minden biztonnal elmaradunk a nálunk jobban föl-szerelt, esetleg kedvezőbb éghajlatú tájegységek kedvezményezett fölhozatától. Javunkra fordítható viszont két tényező: a *minőség és a választék*. Sajátos adottságaink révén számos olyan növényfaj és -fajta jöhet számításba, amely mindenképpen kívánatos különlegességnek számít.

Ugyanez vonatkozik az *állattartásra*, amelyben az Európai Unió egyre szigorodó előírásai korlátozzák az „állatbörtönök” létjogosultságát és a területegységre ~~h~~ juttatott trágyaadagokat.¹¹

Minden elfogultság nélkül legyen szabad állítanom, hogy a biotermékek – akár növényi, akár állati eredetűek – ma már *hatalatlan előnyt élveznek* a „piacosság” szempontjából. Kiváltképpen kihasználható volna ez az előny mint annak a kényszerű helyzetnek a „veszett fejsze nyele”, amely részint a balul végrehajtott kárpótlások, részint az említett EU-modulációs elhatározások várható következménye. Föl kell készülnünk arra, hogy kisebb (nem törpe-) méretű üzemekben, egyedibb – hadd tegyem hozzá: természet-szerűbb – módszerekkel, több egyéni leleménnyel és (ha tetszik, ha nem) aránylag *több munkaerővel* kell versenyképes mezőgazdaságot teremtetnünk. Mégpedig mielőbb, mert egyébként a kereteket (kvótákat) az Európai Unió a jelenlegi, bizony, többé-kevésbé szá-nalmas körülményekhez méretezve állapítja meg – hiszen minden szentnek maga felé hajlik a keze, s ez a „behajlás” az Európai Unióra szintén érvényes. Ezért volna célszerű – gondolom – Ausztria vagy a volt NDK ilyen bioirányú kezdeményezéseit nem csupán utánozni, hanem meg is előzni a jelenlegi (1998. évi) 18–20 ezer hektár kiterjesztésével.

Jó szerencse, hogy az IFOAM és az Európai Unió brüsszeli bizottsága méltányol-ta a hazai *Biokultúra Egyesület* törekvéseit, és minősítési rendszerét a többi tagállamban is érvényessé tette. *Roszbabb csillagzat* alatt áll az úgy az agrártudomány néhány magasan képezített művelőjének ellenérzése, továbbá az anyagilag erősen érdekelt vegyészeti nagyvállalatok közvélemény-formáló igyekezete miatt. A válasz arra a kérdésre, hogy ki kit győz le, esetleg egész mezőgazdaságunk – és vele nemzetgazdaságunk – jövőjét is döntően befolyásolhatja.

⁹ A moduláció az Európai Unió brüsszeli bizottságának határozatában született meg. Eszerint a mező-gazdaság támogatását a birtok méretéhez és adottságaihoz kötik. Az alapelv az, hogy a nehezebb körülmények között, kisebb területen gazdálkodók több támogatást kapjanak, mint a nagyobb és jómódúbb birtokosok. Az intézkedést „házon belül” is többen vitatják, mert – állítólag – ellene szól a versenyké-pességnek.

¹⁰ Az agrárrollo a mezőgazdasági és az ipari termékek áralakulása közötti olyan eltérés, amely akkor jön létre, amikor valamely bázisidőponthoz képest hosszabb idő átlagában az ipari árszínvonal jobban emel-kedik vagy kevésbé csökken, mint a mezőgazdasági árak színvonala. Ilyenkor az árak alakulása kedvez-tőlen a mezőgazdasági termelők számára.

¹¹ Az állattartással kapcsolatban főleg az állatvédő egyesületek kívánságait érvényesítik. Elsősorban a tartásra, a szállításra, a kíméletes bánásmódra ügyelnek, s emellett a vágás-földolgozás „emberséges” végrehajtását hangsúlyozzák.

Fáy Árpád

Kiüresedett hagyomány vagy a hagyomány reménye?

Gondolatok egyházzól, alkotmányról, emberi jogokról*

Az alábbi eszmefuttatásban azt vizsgálom, hogy az emberi jogok rendszere miként viszonyul tágabb értelemben az európai kultúrához,¹ sőt, még tovább lépve, az úgynevezett európai kultúra mennyiben keresztényi. Ennek alapján új választ látok lehetségesnek a keresztény egyházak részéről az emberi jogok egyes erőteljesen körvonalazódó problémáira. A komolyan vett keresztényi, keresztény egyházi társadalmi gondolkodás kívánatos reneszánsza a jövő nagy lehetősége.

Még tovább lépve, ez a vizsgálódás érinti az egyház tényleges és lehetséges szerepét a modern társadalomban, s e kérdést tárgyalva nem kerülhető meg, hogy ki és milyen minőségben szól hozzá a témához. Egyrészt az egyház és a keresztény műveltség, keresztény értékrendű, sőt, keresztény értékrend szerint élő emberek köre nem feltétlenül fedi egymást, s tovább árnyalható a kép a vallásukat gyakorlók, illetve a hívő emberek körének elválasztásával.² Másrészt – mint az emberiség egésze és minden intézménye – a keresztény egyház szervezete is a történelem alanya. Számátalan funkciót, feladatot teljesített már a történelem során, többé-kevésbé eredményesen,³ változó mértékben elismerően, illetve többé-kevésbé vitatott módon. Számunkra, mai emberek számára az egyház időtlensége mellett aktuális léte, szerepe, lehetséges szerepe kiemelkedően fontos kérdés. Egészen sajátos, de napjainkban különösen felértékelődő szempont az, hogy a kereszténység erkölcsi tanításának alapértelmei hosszú távon miféle társadalmi intézmények kialakulását ösztönözték.

Európában a kereszténység kétezzer év alatt mélyen beleivódott az emberek gondolkodásába, a nemzedékről nemzedékre továbbadt – részben intézményi kereteket is öltő – kultúrájába, tehát ma már messze nem azonos a keresztény szellemiség hatóköre a keresztény egyházak szorosan vett aktív tagságával. A keresztény értékrendről, gondolkodásról, életértelmezésről, embereszeménnyről és még sok minden másról az egyházak

¹ „Európai kultúrkörön” tágan véve érthető a XV. századot követően például a megszilárdult társadalmú, függetlenedett észak-amerikai kontinens is, hiszen az ottani eszmei áramlatok gyökerei európaiak. Az itt felmerülő kérdésekre adtak választ az oda kivándoroltak is. Ebben az írásban azonban elsősorban a szűkebben értelmezett, latin kereszténységű Közép- és Nyugat-Európa példája lebeg a szemem előtt, és azon belül Magyarország helyzete.

² *Vallásukat gyakorlók emberek körén azokat értem, akik formálisan eleget tesznek a vallási előírásoknak, és eszerint tekinthetők egyházzuk tagjainak. Értelmezésem szerint hívő ember az, aki lelkében megéli a hitét, függetlenül vallásgyakorlásának módjától. Keresztény értékrend szerint élőnek nevezem azt, aki függetlenül attól, hogy kereszténynek vallja-e magát, spontán módon vagy bármilyen indoklás nélküli értékrend szerint éli életét. Keresztény értékrendűek azok, akik alapvetően a keresztény értékrend szerinti életet tartanak normálisnak a maguk esetében is, de a kedvezőtlen társadalmi feltételek hatására erre gyakran nem képesek, és ezt konfliktusként élik meg. A keresztény műveltségű meghatározásban az ismeretek jellegén erősebb a hangsúly, mint a lelkeségen, az értékrenden. A keresztény értékrendről ismeretekkel rendelkezők esetében pedig már hangsúlyozottan nincsen szó megélt lelkeségről, értékrendről, hanem csak tárgyi ismeretről.*

³ Például a korai középkorban a mai európai műveltség alapjainak lerakása, a bibliai hagyományok és a görög műveltség, a római társadalomszervezés hagyományainak szintézise minden bizonnyal a római egyház egyik legsikeresebb szervezási állása volt. Az eretnekek elleni fizikai erőszak emléke kevésbé dicsőséges. Meg kell azonban jegyezni, hogy az európai szellemi, hitéleti küzdelmek történelmi hatása az emberi gondolkodásra – szűkebben az európai szellemiségre – még messze nem teljeskörűen kivizsgált problémakör, s jó néhány meglepő összefüggést hozhat felszínre.

* *Egyház és emberi jogok* címmel konferenciát tartottak 1998. november 26–27-én, többek között a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia *Iustitia et Pax* Bizottságának rendezésében. Az esemény inspiratív hatására fogalmazódott meg az alábbi érvelés, mintegy utólagos hozzászólásként, reagálásként az ott elhangzottakra.

körén kívül az európai társadalom további széles köreinek lehet olyan mondanivalója, amelyet önmaga véleményeként, útkereséseként, sőt vállalt, vallott identitásaként meg lehet hitelesen fogalmazhat meg. Ezen újszerű felállásban az egyháztagok körén kívül változóan széles kör található. Az idetartozók számára már ma is fontosak, illetőleg idővel nagyon fontossá válhatnak az egyházi útmutatások, nyilatkozatok és felelősségvállalás.

Ezt a latens társadalmi kört az egyház partnerként szólíthatja meg, s ez a kör szévesen venné, ha az egyház képes volna velük párbeszédet folytatni nemcsak a modern világ dolgairól, hanem a modern világ jövőjének dilemmáiról, félelmeiről és reményeiről is. Mindez, persze, nem lehet ellentétes az egyházak evangelizációs törekvésével, habitusával.

Felvethető tehát, hogy mit várhat el a keresztyény műveltségű ember a mai egyháztól. Van-e értelme az egyházhoz fordulni „kívülről”? Lehet-e impulzust adni kívülről az egyháznak, és nem feltétlenül az egyháza bízni a kezdeményezést? Miféle külső impulzusokra várható az egyház reagálása?⁴ Van-e még tennivalója az egyháznak a társadalmi intézmények, a társadalmi struktúra építése, inspirálása terén?

Az emberi jogok sérelme a gazdasági struktúra által

Ha nem teszünk mást, mint elolvassuk a II. János Pál által 1991-ben kiadott *Centesimus Annus* kezdetű enciklikát, akkor érzékelhetjük, hogy a katolikus egyház felelős társadalmi gondolkodásra szólít fel. Ez a nyilatkozat már a globális gazdasági világválság előestéjén – amikor még mindenki a nagy Szovjetunió széthullásával volt elfoglalva – igen kiérlelt (tehát hosszabb előkészületeket feltételező) módon foglalkozott a piacelvűnek mondott gazdaság szabályozás legfontosabb kérdésével. Eszerint *a legalapvetőbb emberi, társadalmi, etikai elveknek nem mondhat ellent a gazdaság szabályozási rendszere és ezen belül a pénzrendszer számos érvényre jutó rendezőelve sem*. Talán ezzel a megállapítással kellene kezdeni a társadalomtudományok oktatását a középiskolákban és az egyetemeken. Jómagam kiemelem e hozzáállás fontosságát a közgazdaság-tudományokban, azon belül pedig az általános pénzelméletben.

A vizsgálódást az emberi jogok rendszerével bővítve felvethető, hogy az emberi jogok gazdasági-pénzügyi struktúráján keresztül megvalósuló sérelmének tettenérése nem tárgya szinte semmilyen általánosan elismert gazdaságelméleti törekvésnek. Ebből következik, hogy a védekezés is nagyon bátortalan eme sérelmek ellen. Nem gondolkodunk ebben az egyelőre túlságosan absztraktnak tetsző összefüggésben, s a gyakorlatban általában sehol sem lehet hathatósan felszólalni e sérelmek ellen.

Például nincs vagy kevéssé van értelme a faji megkülönböztetés ellen küzdeni, ha közben minden érintett – anyagi szempontból – rabszolgaságba van taszítva. Kevéssé van értelme egyenlő emberi jogokról értekezni a rendőrségi híradásokkal kapcsolatban, ha közben mindent megnyomorít egy korábban elképzelhetetlennek látszó, globális szinten érvényesülő, monopolista jellegű gazdasági struktúra. Kevéssé van értelme az emberi jogi küzdelmeknek, ha az emberi jogok rendszerét kivívó emberi jó szándék meghűsítésára

⁴ Az egyház óhatatlanul reagál az erőteljesebb impulzusokra a modern világban, még ha ezek távolabbról érkeznek is, még ha az egyháztól határozottan különböző értékrend alapján fogalmazódnak is meg. Ugyanakkor az egyház értékrendbeli „holdudvarából” is érkeznek jelzések. A közös vagy hasonló értékrenden alapuló „holdudvar” nézetem szerint nem elköborolt, hűtlen nyájnak kell tekinteni, hanem egy laza közösségnek, ahonnan olyan kritika, olyan párbeszédkézség várható, amelynek nem róható fel a feltétlen, eltökélt ellenérdekűség, az értékrendből fakadó eleve meg nem értés stb.

elegendő minden alapvető emberi jogi sérelmet gazdasági sémákba, pénzügyi ügyletekbe csomagolni, és már fel sem merül – vagy csak nagyon halványan – a kifogás lehetősége.⁵

Ekkor már az is csak másodrangú kérdés, hogy az emberi jogok rendszere mennyire ellentmondásos egymagában, hiszen a legsúlyosabb, legtöbbeket érintő esetben hatástalan a védelem. Nem működik, mert a tényállások nincsenek rögzítve, s nehezen értelmezhetők. A „rabszolgaszereződések” csak akkor tilosak, ha nyelvezetükben nem haladnak meg egy kritikus absztraktsági szintet. Azon túl szinte szabad a (rabszolga)vásár. Nem csoda, hogy sokan modern barbárságról beszélnek, s ez a felfogás szinte a XX. század egészen végéig húzódik, a társadalomkritikában ugyanígy, mint az irodalomban, a művészetben.⁶ Ezt a modern barbárságot sokáig a kommunizmusallal lehetett azonosítani, mára azonban kiderült, hogy általánosabb a probléma. Ezt elemzik a század legvégén a globális kapitalizmus kritikusai is.

A gazdasági struktúrába, a pénzfolyamatok áttekinthetetlen dzsungelébe csomagolva történeti korszakok társadalmi vívmányai válhatnak üres frázisokká, enyészhetnek megfoghatatlanul semmivé, miközben, persze, bizonyos kiüresedett, felszínes keretek között kisebb illetlenségek számon kérhetők – de inkább csak formálisan. Az emberi méltóságot, az európai embereszményt, az emberi jogokat sértő, sőt, már-már felszámoló lényegi mozgások, folyamatok⁷ olyannyira érintetlenek maradhatnak, hogy meg sem tudjuk nevezni őket, szinte nincs is tudomásunk róluk, nemhogy módunk, bátorságunk és energiánk lenne föllépni ellenük. Csak homályosan sejtjük a problémák létét. Ha nem vigyázunk, féltő, hogy alapvető, sok ezer év alatt kimunkált és elért emberi dimenziók foszlanak semmivé, válnak neveltség tárgyává, súlytalan hókuszpókusszá.

A termelés monopoljellegű struktúrái nem pótolhatják az egyéb társadalmi struktúrákat, hacsak nem a demagógia szintjén. Napjainkban erős a tendencia arra, hogy a monopolhelyzetű termelési struktúra mintegy visszaszorítja a társadalmi szerveződés számos egyéb formáját.⁸ Ezt az eltolódást, egyensúlyvesztést egymagában az emberi jogok rendszere nem képes ellensúlyozni, mert más fajsúlyú problémák kezelésére alakították ki, hiába is fogalmaznak meg efféle elvárásokat (illúziókat) széles körben, például a sajtóban. Persze, a termelési-elosztási rendszerek szerkezetével, funkciójával szemben erkölcsi igényeket támasztani általában illetlenségnek, szakszerűtlenségnek számít, holott ez korunk egyik legfőbb problémája.

⁵ Egyre több neves közgazdász kísérli meg felemleni a szavát a „létező” globális gazdasági rend visszaszájái ellen. Már a *Világbank* elnöke is mentegetőzik, de még messze vagyunk attól, hogy egy monopolizáló törekvést vagy annak kártételeit be lehessen perelni az ENSZ vagy az Európai Unió valamely szervezeténél.

⁶ Sajátos színtöltje a kritikának a szatirikus művek sora: *Kazohinia, 1984, Állatfarm, Szép új világ* stb. Madách *Az ember tragédiája* című művében a Falanszter-jelenet is egy korai borzadás volt e megsejtett korszak fonákságairól.

⁷ Például a minden koncepció nélküli határtalan piacosság és államleépítés szélsőségesen libertariánus ajánlása – európai fogalmak szerint – a legaljasabb, a társadalmat leginkább elzüllesztő törekvéseket engedni fenntartás nélkül érvényre jutni a „ha van rá piaci igény, akkor létjogosultsága vitathatatlan” szlogenrel. Csakhogy ez a taktika egy társadalmi kohéziót felszámoló, szétverő folyamatot is generálhat hosszabb távon, amire – józanul gondolkozva – nincs társadalmi igény.

⁸ Lásd például a magyarországi rendszerváltozást, amely az 1994–98-as kormány alatt deklarálta a közvetlen piaci magányereségeket (pontosabban a monopolbevételek, azaz a monopolkiváltások) „jóindulatának” függvényeként képzelte el a sport és a kultúra számos területének finanszírozását (egészen a közoktatásig terjedően), és nem törekedett arra, hogy például az emberi méltóságot vagy hasonló szempontokat komolyan vegyen. A köztársasági elnök ebben az időben a földkérdés 1994-es vitájában indítványozta, hogy az Alkotmánybíróság mondja ki: alkotmányos szinten nincs különbség jogi és természetes személy között, azaz nincs alkotmányos különbség egy élő ember és egy élelenten szervezett, ez esetben gazdasági monopólium között. (Lásd a köztársasági elnök 1994. április 29-én kelt indítványát a termőföldről szóló, az Országgyűlés által 1994. április 6-án elfogadott törvénnyel kapcsolatban, s a 35/1994-es (VI.24.) AB határozatot.)

Visszatérés az alapértékekhez

Számomra az emberi jogok nem választhatók el az emberi méltóság kérdésétől, az utóbbit tekintve tartalmi jellegűnek, míg az emberi jogokat formális jogi keretnek. Nagy a jelentősége tehát annak, ha valaki – ráadásul erkölcsi tekintély – szót emel a társadalmi intézmények ilyen értelmű fejlesztése érdekében. A katolikus egyház római vezetése az utóbbi évtizedekben a társadalomszervezés kérdésében olyan álláspontot foglalt el, amely szerintem ahhoz a szerephez mérhető (most Európán kívül is világszerte), amelyet a Nyugat-római Birodalom bukása után játszott az európai államok kialakulása-kor. Megpróbál nyilatkozataiban a maga teljes súlyával kiállni az alapvető erkölcsi megfontolások figyelembevételével – a társadalom szervezése során is. *A rutinszerűen működő társadalmi struktúrák szerkezetében (architektúrájában) kell olyan feltételeket teremteni, amelyek legalábbis nem ütköznek az emberiség társadalmi alapértékeivel és erkölcsével.*

Vannak-e ilyen alapértékek? – hallatszik az ismerős kételkedés. Minden bizonnyal alaposan átrendeződtek az emberi, társadalmi, etikai normák az utóbbi századokban, különösen a XX. század folyamán. Az átrendeződés azonban nem azonos a felszivódással. Legfeljebb abban van választásunk, hogy nevén nevezzük-e a legalapvetőbb társadalmi-etikai értékeket, vagy hallgatunk rólok. De hogy mennyire abszurd az alapvető társadalmi értékek hiányáról szóló beszéd, ahhoz elegendő a modern jogrendszerben intézményesült alapelemeinek szemügyre vétele: az emberi élet védelme, az emberölés tilalma, a rab-szolgaszerződés tilalma, a szerződéses szabadság védelme stb. Alapértékek tehát igenis léteznek, legfeljebb a tartalmukat próbálják bizonyos csoportok többé-kevésbé tudatosan eltorzítani.⁹

A termelési struktúrának tehát úgy kell a társadalmi struktúrák tágabb körébe illeszkednie, hogy az ne sértse a társadalom etikai alapjait.

A keresztény értékek intézményesülése

Az európai kultúra alapvetően keresztény hagyományú kultúra – még akkor is, ha már nem valljuk be. Távolsági eredetű név – görög-római, illetve zsidó közvetítéssel – az adott földrajzi terület ókori nagykulturáinak lenyomatát is megőrizte. Ezek az emberi történelem kezdetéig visszanyúló gyökerek tehát a kereszténységben, a keresztény Európa által örököztek meg mind a mai napig mint alkotóelemek. Ez nem feltétlenül érdeme sem a gyökereknek, sem a kereszténységnek, csupán tény, amelyet ha ismerünk, könnyebben igazodhatunk el.

Ez a keresztény kultúra – közelebbről szemlélve – természetesen igen eklektikus, mind egykori összetevőit, mind időbeli alakulását nézve. A részleteket tekintve azonban ez a kultúra volt az a táptalaj, amelyen az emberi jogok modern rendszerének törekvései kialakulhattak.

Vagy kétszáz éve már ez is történelem. A kereszténység mára beépült az európai kultúrába, az európai társadalom intézményrendszerébe. Ebben az Európában alakult ki

⁹ Kényes kérdés például a *homoszexualitás*, amelynek esetében genetikai érveket is felvonultatva próbálnak elfogadott, érvényesnek tekintett társadalmi normákat emberi jogi érvrendszerrel felszámolni. Nem kimélve sem gyereket, sem felnőttet, ömlik az agitáció sajtón, tévén, utcán és nemritkán tananyagokon keresztül. Ennek törvényi elutasítása vagy legalábbis minden reklámtól, nyilvánosságtól való elzárása, semmivel sem kevesebb „felvilágosultságot” tételez fél, mint például az emberölés következetes tiltása, noha az utóbbi esetben kétségtelenül teljesen más természetű az alapprobléma. További ismert példa az emberi jogok rendszerével való nemzetközi szintű és erejű visszaélésre a *kábítószerek-élvezet*. Ezen a ponton csak a lelkiünk mélyére visszazsorzott európai szellemiségünk, lelkiismeretünk felébrésztése lehet a járható út. El kell tisztítani az emberi jogok technikájával visszaélő érveléseket, és érvényesíteni kell az emberi méltóságot középpontba helyező etikai alapokat.

az alkotmányosság ideája, a szakszervezetek, az iskolarendszer, az egészségügyi ellátás rendszere, a nyugdíjrendszer, valamint az emberi jogok rendszere. Ezek a rendszerek olyan gondolkodási kultúrában jöttek létre, amelyben a keresztény ideák természetesen voltak – még az egyház szerepét megkérdőjelezők körében is. Ezen intézmények alapító-leveleiben általában nem deklarálták, hogy a keresztény értékek megvalósulásának társadalmi segítségére hozták létre őket. Ezek tehát – mai szóval – szekularizált intézmények, jelenlegi formájuk többnyire az állam és az egyház szétválás után alakult ki. *A keresztény értékrenddel való kapcsolatuk így nem a római vagy más keresztény egyháznak való szervezeti alárendeltségből következik, hanem az általuk betöltött funkcióból.* Ez olyan alapvető tény, amellyel – úgy vélem – maguk az egyházak sincsenek mind a mai napig tisztában. Szerintem ez volt az egyik legfőbb oka annak, hogy például a katolikus egyház a magyarországi rendszerváltás során nem tudott érdemben hozzászólni számos általános társadalmi kérdéshez. Ama 1996-ban kiadott, *Igazságosabb és testvériesebb világot!* című körlevél legfeljebb a helyzet fonákságának jelzésére volt alkalmas ebből a szempontból.

A nagy próbatétel sosem ezeknek a keresztény értékrendhez viszonylag jól illeszkedő társadalmi intézményrendszereknek a rutinszerű működésekor adódik, hanem amikor átszervezésük válik aktuálissá. Ha a kereszténység meg akar felelni a kor kihívásának, ha be akarja tölteni szerepét, akkor emberideáljának alapján kell hozzászólnia korunk nagy dilemmáihoz a társadalmi struktúra fejlesztése során. De nemcsak saját zárt világában, közösségeiben, hanem a keresztény tradíciójú intézmények teljes körében is.

A gyökereknek, a letűnt koroknak ma épp úgy nincs feltétlen önértékük, mint annak a Nyugat-római Birodalomnak, amelynek egyik legfontosabb fennmaradt intézménye a keresztény egyház volt. Ma már – ehhez hasonlóan – az emberi jogok eszméjének kezdete, forrásvidéke is történelem. Viszont feltétlen önértéke van annak a felelősségért, annak a felelősségre való képességnek, amelyet Európa évezredes hagyományának köszönhetünk, és amelyre nagy szüksége van jövőnknek, akár vallásos emberként gondolkodunk, akár vallásos hagyományokból építkező, keresztény értékrendű, felelőségre törekvő személyként.

Az egyházi szerepvállalás szükségessége társadalmiszervezési kérdésekben

Az egész feudális Európa megalakulásában meghatározó szerepet játszott a kereszténység értékrendje.¹⁰ Miért gondoljuk úgy: kiléphetünk ebből oly módon, hogy eközben a sok évszázad emberi szenvedésének, erőfeszítésének, sikerének gyümölcseként ránk maradt európai hagyományt is eldobjuk? Mindenesetre sokan ezen értékek kidobása mellett döntöttek, s a párizsi forradalmárok egyházellenességétől napjainkig terjedő időszakban egyre bővülő hagyománya alakult ki a keresztény gondolkodást alapjaiban megkérdőjelező, létjogosultságát is elutasító érvelésnek. Ha ezt a folyamatot –

¹⁰ E ponton azért meg kell jegyezni, hogy már a világi közoktatásban is dogmává fajult az a szemlélet, amely a kereszténységet lényegében a középkori Európával, annak feudális társadalmi rendjével köti össze. Egyrészt ez számtalan részletkérdésben természetesen tekinthető, hiszen másfél ezer éven át Európában nem volt más társadalmi rend, ez volt „a” társadalom rendje. Másrészt azonban Krisztus idején sehol sem volt az európai feudalizmus. Tehát a feudalizmus a kisebb léptékű formáció. A kereszténység mint hit- és eszmerendszer a maga lényege szerint örök emberi kérdésekre keres választ, nem a feudális társadalom gondjaira. Tehát a feudalizmus kétségtelenül hathatott a kereszténységre, de nem hatolhatott annak lényegéig.

Ebben a távlatban a kereszténység, a keresztény Európa hagyománya nem a rendi társadalom poros kövülete. Ugyanúgy nem, ahogyan nem a feudális társadalom idejémtúlt megjelenítője a latin írásbeliség, a középkorban is használt európai nyelvek stb.

kellő távolságból szemlélve – a polgári államok emancipálódásának fogom fel a kontinenst átfogó és Rómából irányított szervezeti struktúrával szemben (állam és egyház szétválasztásáról van szó), akkor itt az ideje, hogy belássuk: ez a folyamat mára befejeződött. Már nem az állam önállóságának kivívása a tét, hanem az erkölcsi alapoktól is elszakadt állam gyógykezelése. Ez pedig nem sikerülhet csak és kizárólag szaktudományos alapon.

Másik oldalról szintén anomáliának tekinthető az egyház esetenként hangoztatott érdektelensége a társadalmi kérdések iránt, pontosabban a társadalmi intézmények modern kori reformja iránt. Az érdektelenséget igazolni igyekvő érvelés úgy hangozhat, hogy add meg az Istennek, ami az övé, és a császárnak is, ami az övé. Ez alapja lehet a vallási és a világi hatalom elválasztásának, amely egy hosszú időn keresztül változatlan szerkezetű társadalomban megfelelő koncepcióvá válhat. Egy szerkezetében, intézményrendszerében változó, méghozzá radikális lépésekkel átalakuló világban azonban ez nem más, mint az egyház hosszú távú önfelszámolása. Ráadásul ez olyan sajátos helyzetben történne, amikor az új intézmények, új társadalmi viszonyok iránti igények amúgy is sok tekintetben összhangban vannak az egyháznak az emberről szóló lényegi tanításával. Mintha az egyház nem ismerné fel saját álmait – bár többnyire csak részleges és gyakran torzult – megvalósulását.

Különbséget kell tennünk a „császár” (a tágon értelmezett társadalompolitika) esetében a napi politikai csatározások és a társadalomszervezési stratégiák, az alapvető struktúrák kiépítése között. Sokak számára nyilvánvaló, hogy az egyház¹¹ ne szőljon bele a napi politikába, ne vállaljon részt annak paktumaiból. Csakhogy ezzel szemben, *elvi alapokon, az egyháznak igenis lehetne mondanivalója az emberi méltóság érvényesülésének olyan gátjairól, amelyeket át lehet hidalni, és amelyek a társadalomszervezési eszközök (az alkotmánnyal és parlamenti törvényekkel kialakított társadalmi struktúra) kényszerűen emberi kialakításából, megválasztásából adódnak.*

Az emberi jogoktól az alkotmányig

Az utóbbi ötven év legnagyobb társadalmi változása az emberi jogok területén, az, hogy szankcionálhatóvá vált, a nemzetközi diplomácia tárgya lett az emberi jogok kérdése, s bírósághoz lehet fordulni miatta (nemcsak általánosságban, hanem a konzuli kapcsolatokon keresztül konkrét esetekben is). Eszerint most már egyre kevésbé fogják szó nélkül hagyni az egyes országok kormányainak azon gyakorlatát, hogy a szuverenitás címszavával korlátlanul rendelkezzenek állampolgáraik életével, emberi méltóságával. Különösen Európában előrehaladott az emberi jogok értelmezése, amikor Anglia hadseregének katonái rendre a strasbourg-i bíróság elé viszik hadseregük belső viszonyait (e közvetett úton formálva át az angol-brit hadsereg gyakorlatát).

Miféle cezúra lehet a keresztény emberkép és az emberi jogok ideológiája között? Jómagam nem értem az éles szembeállítást. Szerintem *az emberi jogok* – mint viszonylag újszerű jogtechnikai eszközök – *üres formává válnak azon tartalom nélkül, amelyet akár keresztényi szemléletnek vagy európai kulturális embereszménynek is nevezhetek.* És most, a XX. század végén ez a hagyomány egyre fontosabb kérdéssé, tényezővé, kiütke- resést segítő lehetőséggé válik.

¹¹ Egyházon itt keresztény egyházakat értek. A Vatikánnak, a katolikus egyház központjának van véleménye, amint azt számtalan enciklika és állásfoglalás bizonyítja. Ezek a tanulmányok olyan szintűek, hogy általában a mai társadalomtudomány fontos, mértékadó teljesítményeinek tekinthetők. Ezen a téren azonban az ökumenizmus szellemét, jogosultságát aligha kell bizonygatni, s a többi keresztény egyház számára is ösztönzőként szolgálhatnak ezek a munkák.

Furcsa, bizonyoságot hozó fordulatot vett a történelem éppen napjainkban. Amint már említettem, a globális gazdasági és társadalmi válság az a tünet, amely a problémák létét bizonyítja. Például a magukban vett emberi jogok rendszere botladozik, helyenként már-már a visszaélések, az erőszak durva szövetének látszik, mert nem mindig kielégítő eszköz a megcélzott társadalmi gondok orvoslására, a személyes szabadság védelmére – az emberi méltóság, az emberi életminőség felügyelete, figyelembevétele nélkül.

Az emberi jogok rendszere, egyre bővülő lajstroma lassan kezelhetetlen dzsungellé, önmaga ellen forduló, kiüresedett jogtechnikai formulává áll össze, és itt volna az ideje annak, hogy olyan rendezőelvek fogalmazódjanak meg, kerüljenek előtérbe, amelyekhez viszonyítani lehet az egymással is ütköző, politikai visszaélésre alkalmas adó emberjogi listákat.

Az *alkotmányosságban* található meg azok a rendezőelvek, amelyek segíthetnek az eligazodásban. Az alkotmányosság és az emberi jogok kérdésének kapcsolatát azonban ritkán fejtik ki kellően alaposan, pedig nem lenne érdektelen, sőt, az elemzés, a kritika súlypontja lehetne.¹²

Az alkotmány a társadalmi szerveződés szerződésszerűen elfogadott, szankcionálható alapkonceptiója. Ha az emberi jogok listája ellentmondásos, akkor ez olyan alapelvek keresésével oldható fel, amelyek eligazítást adnak. Ez alkotmányossági kérdés.

Más kérdés, hogy az az alkotmány, amelyet jelenleg érvényesnek tekintenek, kevéssé, illetve az az alkotmánytervezet, amelyet a magyar parlamentnek köszönhetünk az elmúlt évekből, egyáltalán nem alkalmas erre. Megfordítva: az 1994–98-as évek során megfogalmazott alkotmánytervezet olyannyira üres, formális koncepció volt, hogy bár megtartotta az alkotmány elnevezést, lényegében nem felelt meg az alkotmányossággal szemben megfogalmazható igényeknek. Persze, aligha véletlen ez, hiszen belpolitikai „kutyacsonttá” vált az emberi jogok védelmét követelni más egyéb, alapvető társadalomszervezési feladatok helyett.

Tudjuk, hogy akik az elmúlt években kifogást emeltek az alkotmányozással kapcsolatban a parlamentben (a parlamenti alkotmányozási bizottság megkérdőjelezésével, illetve a népszavazáson való elfogadás szorgalmazásával), azok is legfeljebb az önkényes, formális alkotmányozási erőszak elutasításáig jutottak el, mint a magyar társadalom parlamenti képviselőinek kis töredéke. Am ez a néhány képviselő sem tudott semmit mondani arról, hogy az akármiképpen elfogadandó alkotmánynak valójában mit is kellene tartalmaznia.

A ma elfogadott látszat ellenére az *alkotmányozás tipikusan nem jogi vagy nem valamilyen más, szakmai kérdés*. Hiába kérdeznak meg alkotmányjogászokat. Ez a „megkérdés” csak amolyan kapaszkodó a nagy tanácstalanságban. Lehet, hogy a megkérdetteknek – a véletlen műveként – magasan kvalifikált jogász mivoltuk mellett állampolgárként is van önálló, felelős véleményük a társadalom alkotmányossági koncepciójával kapcsolatban.

¹² Nem tudok alkotmányosság kérdésével foglalkozó pápai enciklikáról vagy más állásfoglalásról. Ettől azonban még fel lehet hívni a figyelmet arra, hogy adott az az intézménytípus, amely alkalmas a társadalom erkölcsi alapjainak megfogalmazására, a keresztény hagyományok és kiütkeresés számára is. A kereszténység számára a kinyilatkoztatás adja meg a végső biztos alapokat hitbeli és ennek részeként erkölcsi kérdésekben. Ez olyan horgony lehet, amely bizonyosságot ad a hívő embereknek számos kérdésben. A keresztény értékrendű emberek tágabb köre azonban – spontán módon – nagyon hasonló elveket fogalmaz meg. Nekik forma szerint nem a kinyilatkoztatás a megingathatatlan hivatkozási alap. Am a társadalmi struktúra alakításának, szabályozásának során felmerülő rendkívül elvont és igen újszerű absztrakció feltételező kérdésekben bármilyen meggyőződési alapon is, de meg kell fogalmazni az állam berendezkedéséről szóló koncepciót. Az állam és az egyház európai szétválását követően az alkotmány lehet ennek a koncepciónak a megjelenési kerete. Egyháznak, hívőknek, keresztény, illetve európai értékrendűeknek stratégiailag az egyik legfontosabb kérdés az volna, hogy az alkotmányosságot értelmezzék, javaslatot teygenek az alkotmányra.

ciójáról, ám az alkotmány mégiscsak társadalomszervezési koncepció, társadalmi szerződés-kötés, szolidaritásvállalás, amelyben a jogász ugyan közreműködhet, de nem pótolhatja magukat a szerződés-kötőket.

Lehet-e szerepe az egyháznak az alkotmányozásban?

Hiányzik a társadalom és az állam egészként kezelése, a társadalom intézményeinek átfogó szemlélete, az ezzel kapcsolatos felelősség és szervezési feladatok felismerése és elfogadása. A kereszténység magában foglalja azt az igényt, hogy a társadalmi totalitás megragadásában is felelősnek, emberiesnek kell maradni. Nem az a kérdés, hogy emberiség-e a valóság, hanem hogy miként tehetjük minél inkább azzá.

Az európai kultúrában a kereszténység egyik öröksége éppen az alkotmány keresztény értékeket is érvényre juttató képessége, lehetősége, az alkotmány modern polgári formájában is. Az alkotmányosság intézményében érvényre jut az európai kultúra végső okot és végső célt is igénylő tulajdonsága. Az európai gondolkodás évezredek ívét tekintve az alkotmány a konkrét adat mellett a vonatkoztatási rendszert is megnevezte, a taktikai részletek mögött a stratégiai értelmet is kereste. Ha zúr támad az emberi jogok területén, akkor „eredeti természet szerint” nem nyugszik bele az „ilyen ellentmondásos a világ” gondolatába, hanem keresi a feloldást, az ideáknak való megfelelés lehetőségét. A keresztény Európa öröksége (beleértve például az európai kultúra elágazásának tekinthető Amerikai Egyesült Államokat is) az a törekvés, hogy a társadalom szervezése során fontos szempontnak ítéli az erkölcsösséget és az emberi méltóságot. Vagy ha valaki mindenképpen más megfogalmazást keres: az emberiség a kereszténység útján eljutott oda, hogy az emberi méltóságot minden megszületett (megfogant) ember egyenlő, veleszületett (Istentől kapott) jogosultságaként kezelje. E gondolati alapok nélkül sosem jutottunk volna el az emberi jogok gondolatáig sem.

Az úgynevezett emberi jogok napjainkban tapasztalható káosza tehát, úgy tűnik, hogy ismét rászorul nem egyszerűen az európai humanumra, hanem a felelős keresztény társadalomszemléletre. Ennek ellenére mintha az egyház nem ismerte volna fel, nem vállalta volna a felelősséget a mai társadalom egészéért, amennyiben az emberi jogok problémája (és sok egyéb társadalmi kérdés) mögött nem foglalkozik az alkotmányossággal mint az egész társadalom fő szervezeti koncepciójával.

Ma már az evolúciós fejlődési mechanizmus létét a katolikus teológia sem feltétlenül utasítja el. E szemléleti megközelítésben adódik az a megfogalmazás, hogy a társadalom szintjén az élővilágban érvényre jutó evolúciós mozgás motorja, hajtóereje, aktív cselekvő alanya maga az ember, az emberi jó szándék, gondolat, szó, cselekedet és a mulasztások elkerülése. A társadalmi, emberi evolúció fogalmának lehetőségét megengedve az evolúció tárgya a művészet, az etika, a vallás, a tudomány, a társadalmi intézmények, az alkotmány. Nem a gének (azaz az alkotó alapelemek) változásában nyilvánul ez meg, hanem az ember legsajátabb érzelmi és értelmi képességeinek, kultúrájának érvényesítésében. Tágan értelmezve tehát a keresztény szemléletben az isteni terv, célok és értékek érvényre jutásának feltétele az emberi lélek, a lelkiismeret és a felelős szabad akarat munkálkodása.

Ismeretes (általunk úgy ismeretes), hogy az ember személyes, önmagával és társadalmával szembeni felelősségét legélesebben éppen a keresztény Európában vetették fel.¹³ És ha ez jó táptalajnak bizonyult (sok minden egyéb mellett) az emberi jogok intézményének kifejllesztéséhez (Európában és főleg az angolszász gyarmatokon, tágabban

¹³ Talán meglepő, de nyilvánvaló, ha belegondolunk. Hol másutt merülhetett volna fel korábban: az őserdei Afrikában, a kínai birodalomban, az akaratától szabadulni kívánó Indiában, az Amazonas vidékén?

az európai eredetű kultúrkörben), akkor ez felhasználható a továbblépés során is, amelyben az emberi jogokat nem szervesen tagolják be az alkotmányok szövegébe, hanem rámutatnak azon alkotmányos elvekre, amelyek kezelhetővé teszik az emberi jogok ma még kusza halmazának ellentmondásait, visszásságait is.

Itt az alkalom, hogy a *Centesimus Annus* lendületével és lelkületével próbáljanak véleményt formálni a keresztény egyházak az alkotmányosságról is mint az emberi felelősség és szabadság legfőbb intézményéről.¹⁴ És e foglatban formáljanak véleményt az emberi jogokról az egyházak, a hívők, a keresztény értékrendűek és a lelkiismeretnek jelentőséget tulajdonítók. Ez nyitott kérdés, tehát lelkiismeretes útkeresésre van szükség.

Természetesen az utca nem egyirányú, nem csak a társadalmi környezet problémájához szólhat hozzá az egyház. Fordítva is felmerül a kérdés: mire képes reálisan az egyház? Nem kívánok és nem is tudnék hozzászólni viszont ahhoz, hogy az egyháznak magának milyen önszervezési lépéseket kellene megtennie a sikeres cselekvés érdekében. Amit tisztán látni vélek, az az, hogy olyan gazdaságelméleti és pénzügyelméleti kérdésfeltevésre, valamint kiútkeresésre van szükség, amelyhez a keresztény Európa öröksége használható építőanyag.

Szó sincs arról, hogy azt szorgalmaznám, a parlamenti vitákban az egyházak rendre önálló véleményt formáljanak. Biztos vagyok viszont abban, hogy a történelem nem fog várni a maga döntési pillanataiban – például az Európai Unió-felvétel során – arra, hogy a következő nemzedék gondolataiban két-három évtized alatt érlelődjön ki az alkotmányosság aktuális problémáinak megítélése, mind az emberi jogok, mind egyéb fontos kérdések területén. Jó lenne tehát, ha az egyházat a keresztény értékrendű emberek a modern társadalomelméleti problémákban, az erkölcsiséget, az emberi minőség kérdését érintő ügyekben ha nem is lángoszlopoknak, de megértő, figyelő, ha mégoly visszafogottan is, de felelős választ kereső, a keresés kínjaiból valamekkora részt vállaló partnerek tudhatnák.

¹⁴ Félreértés ne essék, nem elegendő a római enciklikák importálása, a kész válaszok magyarrá fordítása. Történetesen az alkotmány olyan társadalmi intézmény, amelyben nagyon jól tetten érhető az általános igazságok és a helyi problémák kölcsönhatása. Az itteni társadalmi szerződést nem lehet Rómában (gépiesen római mintára) megkötni, ugyanúgy, mint más világi, hatalmi, tudományos előkép, ajánlás mechanikus követésével.

David C. Korten

Tőkés társaságok nélküli világ

Élet a kapitalizmus után

Odüsszeusz bölcsességéből okulva vajon ellent tudunk-e állni a pénzvilág csábítóan kívánatos – ám korunk jelenségeiből ítélve pusztulást hozó – kísértésének, kényelmes életet ígérő dallamainak? S ha értelmünk az ellenállást választja, hogyan s mire mozgósíthatjuk akaratomkat nem csupán valamire nemet mondva, hanem annál értékesebbet is építve egyben? Eme kérdések megválaszolásának kalandjára hívja az olvasót David C. Korten *Tőkés társaságok nélküli világ* című új könyvével, következetesen folytatva az 1996-ban magyarul is megjelent, azóta fogalommal vált művét, a *Tőkés társaságok világuralmát*.

A szellemi utazáshoz való kedvet – a harmincéves nemzetközi tanácsadói, professzori múltú – szerző saját maga támasztotta fel tavaly októberi budapesti látogatásával. Rövid ittlétéről a *Kovács* 1998. őszi száma adott hírt, s akkor kerülhetett a magyar olvasó kezébe a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott előadásának fordítása teljes terjedelmében. Ebben bemutatta új könyvének alap gondolatát, s rövid ízelítőt nyújtott egy-két fejezetéből. Korábbi művét, a *Tőkés társaságok világuralmát* a politikai figyelem felkeltésére szánta Korten, míg a *Tőkés társaságok nélküli világban* „szellemi ébresztőt fúj; emlékeztetve az ősrégi történetre, hogy ne dőljünk be annak a kísértésnek, amely egy marék ezüstöt ígérve lelkünk feláldozását kéri cserébe. (...) Ez a könyv nem csinálna magad-kézikönyv, amelyből tíz egyszerű tanács segítségével össze tudunk barkácsolni egy jobb világot, hanem a valóságról alkotott képünk megváltoztatásáról és ennek lehetőségein való töprengésről szól”. (Előszó, 11. old.)

Bár a szerző szándéka szerint újabb alkotása önállóan is olvasható, a *Tőkés társaságok világuralmának* első háromszáz oldalán felrajzolt körkép ismerete mégis tekintélyt parancsoló nyomatékot ad a „folytatásnak”. A két mű közül a korábbi – nagy mennyiségű tényadatra épülő okfejtése ellenére – olvasmányosabb, s a részletes háttérismeretekkel nem rendelkező emberek számára is érthetőbb. Ennek egyik okát abban lehetjük meg, hogy míg az első könyvét javarészt a jelenlegi – libertáriánus eszmék nyomán kialakult és elfajzott – világgazdasági rendszer működésének bemutatása alkotja, addig újabb írásában sokkal inkább egy szimbolikus világbetegségnek, a tőke uralmában megtestesülő „*rakos daganatnak*” a gyógyításával kísérletezik. „Az 1980-as években a kapitalizmus győzelmeskedett a kommunizmus felett. Az 1990-es években pedig maga alá gyűrte a demokráciát és a piacgazdaságot. Azok számára, akik abban a hitben nőttek fel, hogy a kapitalizmus a demokrácia és a piacgazdaság alapja, kellemetlen ébresztőt jelentett annak megtapasztalása, hogy a demokrácia azok kezébe kerül, akik a licitálás során a legtöbbet ígértek, s a piacokat nemzeteknél is hatalmasabb, központi tervezésen alapuló globális társaságok uralják. (...) Am ez a kötet kevésbé koncentrált az új, globális kapitalizmus hibáira, mint a demokratikus és a piacgazdaságon alapuló alternatívák természetére és módozataira.” (Előszó, 1. old.) Így Korten új műve – bár szintén tekintélyes számú esettanulmányt tartalmaz – elvontabb, amit az egyéni gondolkodásmód megváltoztatásán alapuló szabályok, építőelemek, akciótervek összeszedettségé old valamelyest.

Az olvasónak fel kell készülnie arra, hogy az írás az európai hagyományoktól idegen erkölcsi, filozófiai fogalmakat használja, és bár his ügyeskedéssel és kreativitással egy részük látszólag párhuzamba állítható ezekkel, alapjaikban mégis eltérnek egymástól. Számos olyan, idegenül ható és kellően nem magyarázott kifejezéssel találkozhatunk, mint a „*pozitív jövő*” (positive future), a „*planetáris tudat*” (planetary consciousness)

vagy a bonyolultabb „rend és önmeghatározás magasabb szintjei” (higher levels of order and self-definition). Egy csepp amerikai marketing-iz is megsavanyítja a számos helyen filozófiai igényességű írást, amikor a *Posztív Jövő Hálózatának* (Positive Futures Network) *Igen! (Yes!)* című folyóiratát helyezi előtérbe (például Előszó, 11. old.), s keletes írásban hirdeti az előfizetést (14. fejj., 2. old.).

A könyv megírásához a dr. Mae-Wan Ho mikrobiológussal való találkozás adta az ihletet, aki a molekuláris genetikai vizsgálata révén az élő szervezetekben megfigyelhető tapasztalatokkal felvetve fordult érdeklődéssel a gazdasági, társadalmi kérdések felé. Korten helyenként kissé erőltetve próbálja ennek nyomán az önálló sejtekből álló, mégis egységes egészt alkotó élőlények működési logikáját a társadalmi viszonyokba átültetni. A mechanikus newtoni gép metaforáját az élő szervezet paradigmájával cseréli fel. Ebből a szemléletváltásból ered, hogy a kapitalizmussal (a tőke uralmát) egy rákos daganattal azonosítja. „*A probléma nem a piacgazdaság maga, hanem sokkal inkább a kapitalizmus, amely rákos daganatként élőszködik az egészséges piacgazdaságon. Rák akkor keletkezik, amikor genetikai sérülés következtében egy sejt elfelejti, hogy az egész test egy részét alkotja, amelynek egészséges működése az ő életben maradásának is feltétele. Ez a sejt ekkor növekedésnek indul, tekintet nélkül arra, hogy a szervezet egészére milyen hatást gyakorol – s végül elpusztítja az őt tápláló testet is.*” (Előszó, 10. old.)

A *Tökés társaságok nélküli világ* négy tematikus egység szerint kalauzolja el az olvasót a gondolkodásunkat megváltoztatni próbáló utazáson. A *Halálos mese* című első rész fejezetcímei (*A szirének éneke; A meztelen császár; Midasz átka*) és alcímei (*A pénz csábító hívása; A kapitalizmus támadása a piacgazdaság és a demokrácia ellen; Pénzszaporítás és elszegényedés*) azonnal jelzik, hogy szimbólumokban, történelmi, mitológiai analógiákban és rendszerkritikában gazdag mozaiknak nézünk elébe. Áttekintést kapunk a newtoni – materialista és mechanikus szemléletet tükröző –, felhúzott és magára hagyott óraszerkezettel érzékeltetett univerzumról, ahol „*ami nem megfigyelhető és mérhető, az nem is létezik*” (1. fejj., 3. old.). Az egyre inkább elvilágiasodó, az egyháziól eltávolodó tudósok azt állították, hogy Isten, „*ha valaha is létezett*” (1. fejj., 3. old.), a gigantikus óraművet (világot) – bár megteremtette és mozgásba hozta – magára hagyta, s csak a mechanizmus maradt. A teremtés színeről levonuló Nagy Építőmesterről szóló elmélet tehát a hátrahagyott önjáró világ képét hirdeti. A már említett fogalmak és az ezekkel felvázolt, helyenként csupán implicit tételek – különösképpen az önmegváltás hirdetésével (Utószó, 3. old.) – a New Age gondolatvilágára utalnak. A kereszténység üzenetével szimpatizálók sajnálattal állapíthatják meg, hogy a newtoni gép metaforáját leváltani hivatott *örtudatos, önszerveződő élő szervezettel* modellezett korteni világban nem maradt hely a személyes, transzcendens Teremtőnek és a Jézus keresztáldozata révén kegyelemből megváltott embernek.

A bevezető fejezet a televízió indoktrinációs (agymosó és újratöltő) képességét mesterien alkalmazó pénzvilág sajátosan eltorzult logikáját találóan mutatja be. Megállapítja, hogy a pénz „*hívogató szava kényelmet, személyes hatalmat és anyagi bőséget ígér; cserébe viszont el kell fogadnunk a pénz mindenféle érték közvetítő szerepét, s életre szólóan el kell köteleződnünk állandó újratermelésére*” (1. fejj., 2. old.). Azért megjegyzi a szerző, hogy az éremnek másik oldala is van, amelyen ez áll: „*Bár az egyik leghasznosabb emberi találmánynak bizonyult, és fejlődésünkben jelentősen segített, a pénz nem egyéb papírra irt számmal vagy elektronikus közvetítőn rögzített adatnál, amely a gazdasági csere kényelmes eszközeként használható. ... A pénz jelentősége és hasznossága teljes mértékben azon a kollektív egyezségen alapul, amely azt elfogadja valódi értékek csereeszközeként.*” (1. fejj., 3. old.)

A ruhátlan császárról szóló anekdota a kimondatlan igazságért száll síkra, hangsúlyozva, hogy a jelenlegi kapitalizmus „*a piacgazdaság, a demokrácia és az egyetemes*

jólét köntösébe burkolózva valójában ezek halálos ellensége” (2. fejj., 1. old.). Eme tétel bizonyítására a piacgazdaság előfeltételeinek (a résztvevők nagy száma és kis mérete, tökéletes informáltság, a teljes költség viselése, kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérleg, a tőke földrajzi kötöttsége, a tőke termelőszférában való újrahasznosítása) vizsgálatába kezd, s végül kénytelen megállapítani: „*A kapitalista gazdaság minden tekintetben élesen ellentmond a piacgazdaságról alkotott elmélet előfeltételeinek*” (2. fejj., 2. old.), amelynek eredményeképpen a globális kapitalizmus győzelme egyet jelent „*a privatizált parancsuralmi rendszerek győzelmével a piacgazdaság és a demokrácia felet*” (2. fejj., 18. old.).

A gazdasági növekedés vég nélküli hajszolói Korten a GDP (bruttó hazai termék) megalapozott és világos kritikájával szembesíti. A jelenlegi számbavételi mód szerint ugyanis a gazdasági növekedés költségei is a bevételeknél jelennek meg, feje tetejére állítva a hasznos és a káros, a jó és a rossz gazdasági végtermékekről alkotott képet. „*Minél gyorsabban dobjuk félre és cseréljük le az autóinkat, számítógépeinket, televízióinkat és egyéb készülékeinket, annál gyorsabban nő a GDP.*” (3. fejj., 5. old.) Ha a jóléti mutatónak hitt GDP-vel értékeljük a nemzetek erőfeszítéseit, akkor a szemétté alakítás bajnokai tolonganak a dobogó tetején.

A *Tökés társaságok nélküli világ* második nagy logikai egysége *Az élet története* címet viseli. Ebben megismerkedhetünk a mechanikus gépszemléleten alapuló világképet – Korten szándéka szerint – leváltó élő szervezetek modelljével. Az első részhez képest kevésbé érdekfeszítő fejezeteket olvashatunk (*A hihetetlen utazás; Szervezet mint metafora; Az élet bölcsességét befogadva*), és a „*Ha az univerzum történetét egy napba sűríténék össze...*” kezdetű közismert kozmológiai tanmese segítségével a nagy robbanástól elindulva az internet térhódításáig jut el Korten, más szerzők műveinek tömörített ismeretése révén. Egy, a könyv fő mondanivalója miatt nézetem szerint túlzottan részletes természettudományos eszmefuttatást követően kiderül: a tudományok fő áramlata mind a mai napig fenntartja azt a tézist, miszerint a világmindenségben végbemenő események „*merő véletlenek puszta kombinációján és a természetes kiválasztódás mechanikus folyamatán*” (4. fejj., 9. old.) alapulnak. Maga Korten is megjegyzi, hogy a valószínűség-számítás alapján teljesen tarthatatlan ez a tétel, hiszen matematikai modellezések szerint csupán annak az esélye, hogy az atomok az élet elindulását szerkezetileg lehetővé tevő bonyolultabb molekulává „*ugorjanak össze*”, $1:10^{229}$. Szemléletesen ez szám olyan esemény valószínűségével jeleníthető meg, mintha egy darabjaira szétszedett utasszállító repülőgépet rejtő szerelőcsarnokon végigsöprő hurrikán elvonultával a józan ésszel várható romhalmaz helyett – csodák csodájára – teljesen menetkész, hibátlan gépet találnánk az alkatrészhalom helyén (lásd Paul Davies: *Egyedül vagyunk a világegyetemben? – A földön kívüli élet felfedezésének filozófiai következményei*; Kulturtrade Kiadó; Budapest, 1996, 35. old.).

A természettudományos barangolást folytatva az önszerveződő élő szervezetek (self-organizing living organism) állítják mélyebb problémák elé a kritikus olvasót. Az írás nyitva hagyja a kérdést, hogy az élő szervezetbe ki vagy mi táplálta bele a törvényt, mitől ébredt „*öntudatra*” az anyag, s hol rejlik a minőségi különbség a hasonló biológiai strukturáltságú csimpánz és az ember között. Bizonytalan továbbá az a tétel is, hogy „*az egész önszervező folyamat alapjaiban demokratikus és részvételen alapuló, oly módon, hogy [a sejtek szintjén – D. K.] a szó szoros értelmében döntéshozók trilliói vesznek részt egy olyan folyamatban, amelynek nincsenek főnökei, ellenőrei és kijelölt útvonala*” (5. fejj., 2. old.). Az élő szervezetek anyagcsere-folyamatában nehéz értelmezni a demokráciát, hiszen ki az, aki „*megszavaztatja*” az almafát vagy a tyúkot, hogy oda akarja-e adni önkéntesen az almát, illetve a tojást emberi fogyasztásra? Molekuláris szinten is hihetetlenül sok eddig feltárt kémiai, fizikai szabályról szereztek a tudósok ismereteket,

amelyeknek érvényesülése (például gravitáció, elektrosztatikus vonzás) alól nem bújhatnak ki sem az élettelen, sem az élő szervezetek pusztán a demokratikus önszerveződésre hivatkozva. Ám az ilyen jellegű törvények létét és eredetét nem vizsgálja az új paradigma.

A könyv alapján valószínűsíthető, hogy az az állítás, miszerint a természetben a versenynél (competition) sokkal fontosabb rendezőelv az együttműködés (co-operation) (5. fej., 8. old.), a szerző szerint is csak az összetettebb élő szervezetek sejtszövetesüléseinek, belső szerveinek szintjén értelmezhető. (Korten legalábbis erről a szintről hoz példát.) Szembesülve a darwini mechanizmusok emberi kapcsolatokra való kiterjesztésének irányzatával (szociáldarwinizmus) különösen érdekessé válik a verseny és az együttműködés kapcsolatának vizsgálata, s a kérdés mélyére tekintve megállapíthatjuk, hogy a választást alapvetően meghatározza az emberről alkotott/elfogadott képünk. Ha az embert – a többi élőlényhez hasonlóan – csak az ösztönei és a környezeti hatások által vezérelt lénynek tekintjük, számos jelenség mögött a létért folytatott versenyt fedezhetjük fel (persze, korántsem kizárólagos) rendezőelvként, ám az *ösztön eredetére* nem tudunk a rendszeren belül választ adni. Ha az embert szabad akarattal és az anyagi világon túlmutató jellemzőkkel rendelkező lényként közelítjük meg, akkor megállapíthatjuk, hogy nem terjeszthetők ki a természetben megfigyelt törvényszerűségek, mert az állatvilág ösztönrendszerét magunkban hordozzuk, de csak mint *lehetőséget* és nem mint *szükségszerűséget*.

A belső ellentmondások ellenére a fejezet mégis komoly mondanivalóval szolgál: míg a kommunizmus elnyomta az egyént a közösség érdekeire hivatkozva, addig a kapitalizmus az egyént szabadítja fel minden, a közösséget illető kötelezettség alól, korlátlan individualizmust hirdetve, ám „*az élet megtanít rá minket, hogy mindkét eset kóros szélsőség*” (5. fej., 10. old.).

Az első baktérium megjelenésétől eltelt csaknem négy milliárd éves történetet áttekintve további leckéket vehetünk az élettől, amelyek mentőövként szolgálhatnak a pénzvilág egyre tajtékosabb tengerében fuldokló emberiségnek. Az alkalmazott társadalomtudományok nyelvére lefordítva vegyük sorra ezeket a szabályszerűségeket (6. fej., 2–5. old.). (1) *Az élet az önszerveződést támogatja*, azaz a szubszidiaritás nyomait a természetben is megfigyelhetjük. (2) *Az élet mértéktelen és adakozó*, ami az emberi világban a felebaráti szeretetnek és a szolidaritás elvének felel meg. (3) *Az élet befogadó és részvételen alapuló (inclusive), helyhez kötött közösségekre épül*, vagyis a természet nem ismeri a globális, szabadúszó képződményeket, amelyek nem érdekeltek életerük minőségének javításában, hisz bármikor következmény nélkül továbbköltözhetnek. (4) *Az élet jutalmazza az együttműködést*, ám a társadalmakban épp az ellenkezőjére – a versenyképesség állandó fokozására – nevelik az egyént, és ugyanerre készítik fel a vállalatokat, államokat. (5) *Az élet tisztelőtlen tartja az alkotóelemek határait*, mégis azt tapasztaljuk, hogy családok, helyi közösségek, régiók olvadnak szintelen masszává a globalizáció olvasztótégelyében. (6) *Az élet a változatosságra, az alkotó egyéniségre és a másokkal megosztott tudásra épít*, ezzel szemben a valódi változatosságot látszatszokszínűség váltja fel; alkotó emberek (homo faber) helyett céltalan emberek (homo nihilis) kószálnak az utcán; s az igazi tudást a tisztavirág-életű információs monopólium szorítja ki.

Mindezek után érkezik arra a pontra, hogy a tőkés társaságok nélküli világ építési folyamatát, kereteit körvonalazhassuk, s ebben a harmadik rész fejezetcímei egyben a legfontosabb mérföldkövek is (*Felelős szabadság; Gondoskodó piacok; Gazdasági demokrácia; Az emberek jogai*). Nagy öröm az Egyesült Államokból hallani, hogy „*csak akkor nyerhetjük el az igaz szabadságot, ha elfogadjuk az ezzel járó felelősséget, ami megköveteli, hogy mindezt körültekintően a közösség egészének javára fordítsuk*” (7. fej., 1. old.). „*Nem beszélhetünk szabadságról egységes, rendezett társadalmi rendszer*

hiányában – ám akkor sincs szabadság, ha eme rend merev és elnyomó (rigid, coerced). Ez a szabadság paradoxója: olyan helyen létezik, ahol a rend és a káosz sajátos egyensúlya alakul ki. (...) Szabadság és felelősség kéz a kézben halad, mint a civil társadalom lényegi alapjai. Ahhoz, hogy szabadságunkat elnyerhessük, önkéntesen korlátoznunk kell ennek gyakorlását.” (7. fej., 6. és 9. old.)

Központi fogalomként jelenik meg a *Tökés társaságok nélküli világban* a buddhista szellemi gyökerei *gondoskodó és körültekintő piac* (mindful market). A lefejezés tartalmát lehetetlen egy mondatban megragadni, Korten sem szolgál akadémiai definícióval, hanem – az erkölcs társadalmi fontosságát elismerő és oktató Adam Smith szellemiségét követve – a tízparancsolatot idéző alábbi „használati utasítást” mellékeli a gondoskodó piac működtetéséhez (8. fej., 3–8. old.). (1) Mindennek a mércéje az élet legyen, ne a pénz. (2) A döntéshozó viselje döntésének minden következményét annak költségeivel együtt. (3) A tulajdonlás rendszere emberileg átlátható léptékű és személyes érdekeltégen, részvételen alapuló (stakeholder ownership) legyen. (4) Törekedni kell a méltányosságra. (5) Támogatni kell a teljes nyíltságot. (6) Elő kell mozdítani a tudás és a technológiai ismeretek megosztását. (7) Keresni kell a sokszínűséget és az önállóságot. (8) Figyelmet kell szentelni a család, a lakóhely egységének és határainak. (9) A kormányzati szerepvállalás szükséges mértékét el kell fogadni. (10) Támogatni kell az erkölcsös gondolkodást és cselekvést.

A politikai demokráciát elemző fejezet megkülönböztetett figyelmet szentel a vállalati tulajdonlás rendszerének (9. fej., 4–8. old.), elítélve a jelenleg uralkodó, megbízott és távoli tulajdonosságra (absentee ownership) építő gyakorlatot, s helyette a személyes érdekeltégen, részvételen alapuló tulajdonosi rendszert (stakeholder ownership) ajánlja, mert így nagyobb az esélye annak, hogy a vállalati döntésekben a munkavállalók, a helyi közösségek sorsát valódi értéküknek megfelelően mérlegelik, nem pedig – a kontinenseket összekötő számítógép-hálózatok vibráló képernyőin a mind magasabb profitért vívott – pénzpiaci csaták tehetetlen statisztáiként.

Az országhatárokat eltörölni akaró, egyre több kiváltságot sikerrel követelő vállalatok jogaival szemben Korten határozottan sikra száll az élő személyek jogainak védelméért, fontosnak tartva az alábbi lépéseket (10. fej., 4–10. old.). (1) A politikai demokrácia visszaállítása az üzleti szférából származó kampánypénzek drasztikus korlátozásával. (2) A vállalatok jogi személyiségének mint jogi konstrukciónak az eltörlése, hogy a vállalatvezetés döntéseinek morális felelősei után kutatva ne lehessen az erkölcsileg elszámoltathatatlan, élettelen szervezetre mutogatni. (3) Nemzetközi szerződés megkötése a transznacionális vállalatok és pénzügyek valódi szabályozására – különös tekintettel a Világkereskedelmi Szervezet (WTO), az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) és egyéb globális hatású nemzetközi megállapodások áttekintésére, valamint az emberi jogokért küzdő civil kezdeményezések felkarolására. (4) A vállalati „jólét” – részben az adófizetők pénzéből finanszírozott szubvenciókra, adókedvezményekre épülő – rendszerének eltörlése, továbbá annak kikényszerítése, hogy a vállalatok a tevékenységi körükben, tevékenységük révén felmerülő, ám általuk fel nem vállalt (externalizált) költségeket teljes mértékig viseljék. (5) A pénz legyen újra csupán a csere közvetítőeszköze, oly módon, hogy módosított globális pénzügyi szabályozás révén ne legyen kifizetődő a spekuláció. (6) A gazdasági demokrácia elősegítése, a tulajdonosi struktúra kiszélesítése a családi, szövetségi vállalkozások támogatásával; a vállalatóriások kisebb vállalkozásokká alakítása szigorú törzstelenes szabályozás mellett.

A könyv negyedik – befejező – része a korábban felvázolt elképzelések életképességét, kezdeti sikereit hivatott igazolni a bemutatott sikertörténetek segítségével, és egyúttal – igaz, inkább az amerikai olvasók számára – egyéni cselekvéshez is akcióterv-ötletekkel szolgál, kapcsolatfelvételi lehetőségek egész tárházát vonultatja fel. A változta-

tás lehetséges kezdőlépéseit különböző szinteken fogalmazza meg (14. fejj., 4–9. old.). A személy és a család szintjén az alábbiak látszanak szükségesnek. (1) Az élet leegyszerűsítése. (2) Helyi kisvállalkozóktól való vásárlás. (3) Olyan munkahely választása, amely valódi értéket teremt. (4) A jólinformáltság. (5) Az adott térség területéről forrásokat gyűjtő és kizárólag ugyanott hitelt nyújtó bankok (community bank) előnyben részesítése. (6) A társadalom előtt tevékenységükért felelősséget vállaló befektetéseket választása. (7) A gépkocsira utaltság enyhítése és az autók számának csökkentése. (8) A változást sürgető szervezetek támogatása.

A közösségi (lakóhelyi) szinten megvalósítható tevékenység is többféle lehet. (1) Részvétel az alternatív mutatókat kidolgozó kutatásban. (2) Adatbázis létrehozása a gondoskodó piac értékorientált szereplőiről. (3) Helyi fizetőeszköz használata. (4) A városi növekedést korlátozó, a tömegközlekedést fejlesztő és a megfizethető lakóhelyeket teremtő intézkedések támogatása. (5) A gazdasági önellátás előmozdítása. (6) Aktív részvétel a politikai életben.

Országos szinten fontos, hogy az állampolgárok (1) éljenek politikai választójoggal a választások között is, követve az eseményeket, s hangot adva véleményüknek; (2) cselekvő résztvevői legyenek politikai mozgalmaknak és egyéb képviseleti csoportoknak.

Nemzetközi szinten lehetőségként adódhat, hogy (1) a civil szervezetek globális hálózatépítésben vegyenek részt, (2) a káros globális intézményeket lebontsák, és megfelelő módon helyettesítsék, s (3) tudatos önkormányzati külpolitikával a közösségek nyomást gyakoroljanak a nemzetközi vállalatokra, azok rossz külkereskedelmi gyakorlatára.

„*Indulj onnan, ahol vagy!*” – javasolja a szerző, ám ezt őszinte magunkba fordulás kell megelőzze. „*Vagy lehetséges, hogy azért vonakodtunk eddig szembesülni a fájdalom igazságával, mert a mi hangunk is a szírének kórusát erősítette?*” – retten meg egy pillanatra maga Korten is (14. fejj., 9. old.). Induljon hát el mindenki az önvizsgálat útján, nem szégyellve, hogy mozgósítja az évezredek folyamán felhalmozott szellemi és erkölcsi tartalékokat, ugyanis megfelelő körülményekkel elkerülhetők a történelmi zsákutcák. Ezzel kapcsolatban alighanem egyetérthetünk az amerikai szerzővel: van realitása annak a piacgazdaságra épülő rendszernek, amely „*az alapvető szükségletek kielégítése által, mindenki körütekintő részvételével méltányosan és hatékonyan osztja szét a társadalmi javakat*” (14. fejj., 10. old.).

A *Tőkés társaságok nélküli világ*ot olvasva mind világosabban körvonalazódik az emberiség jövőjének egyik alapvető kérdése: vajon önző cselekedeteink, emberi gyarlóságaink köré alkotunk-e világképet, vagy a valódi világról alkotott képünk határozza meg cselekvésünket? Korten új könyve – többek között – ennek a valóságra építkező új világképnek a felvázolására tesz kísérletet. Ez az erőfeszítés – filozófiai alapjai miatt – szükségképpen vitatható, ám olyan elemek találhatók benne, amelyeknek segítségével a jó szándékú – bár eltérő világnézetű – emberek közösen léphetnek fel egy emberibb világ megteremtéséért.

(*The Post-Corporate World – Life After Capitalism*; Berrett-Koehler Publisher and Kumarian Press, várható külföldi megjelenés 1999. március; az ismertetés oldal-szám-hivatkozása a kiadó számára megküldött kézirat alapján készült)

DABÓCZI KÁLMÁN

ALTERN-HÍREK

- Paul Hellyer *A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana* című könyve – csoportunk gondozásában – 1998 decemberében megjelent. Megvásárolható a jobb könyvesboltokban.
- David C. Korten 1998. október 20-án tartott előadásán a közönség által írásban felteht kérdésekre Korten válasza megérkezett. A magyarra fordított válaszok hamarosan olvashatók lesznek az interneten a <http://kornyio.bke.hu/altern/korten> címen.
- Dabóczi Kálmán 1998. december 17-én a *Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája* jubileumi konferenciáján tartott előadást *A gazdaság a közjó szolgálatában* címmel. Az előadó bemutatta a munka világát egyre inkább jellemző globális igazságtalanságokat és ezek gazdasági, erkölcsi gyökereit, valamint felvázolta az emberhez méltóbb munkakörülmények kialakításában támaszt nyújtó társadalmi elveket. Nagy örömmel szolgált, hogy a több száz szakszervezeti vezető figyelemre méltó érdeklődést tanúsított a napisajtóban „konzervatívnak” számító gondolatok iránt.
- Baranyi Árpád 1999. február 17-én az *Evangelikus Értelmiségi Műhely* meghívására előadást tartott *A keresztyén egyházak felelőssége az emberarcú jövőért* címmel, amely dr. Csath Magdolna közgazdászprofesszor asszony *Keresztyénség kontra kapitalizmus* című előadásának korreferátumaként hangzott el. Baranyi Árpád hangsúlyozta, hogy korunk gyakorlati materializmusának (azaz a fogyasztói társadalomnak és a gazdaság globalizációját istenítő ideológiának) ellenszere a szilárd belső értékrend kialakítása, amelyben döntő szerepet kell játszaniuk a keresztyén/keresztyén egyházaknak. A két előadás – amelyekről a *Duna Televízió* is beszámolt – nagy sikert aratott a hatvan-hetven fős közönség körében.
- A *The People-Centered Development Forum Nemzetközi Titkársága* által 1999. január 26-án kiadott *Memorandum*ban figyelemre méltó írásokat találhatunk. Ezekből – egyebek mellett – megtudhatjuk azt, hogy David C. Korten *Tőkés társaságok világhuralma* című könyve már tíz nyelven jelent meg. Ezenkívül beszámolókat olvashatunk Korten Nagy-Britanniában, Norvégiában, Finnországban és Magyarországon tett öszi, nagy sikerű látogatásairól. A magyar látogatásról szóló írás cikket közöl a magyar *PCDForummal* kapcsolatos eseményekről. Ebben Korten – többek között – a következőket említi: a *PCDForum Magyar Hálózatát* és az *Altern-csoportot* a *Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszékén* dolgozó szakemberek rendkívüli csapata hozta létre. Az *Altern* megnevezés a csoport neoliberais ortodoxiával szembeni elkötelezettségét, *alternatív* álláspontját jelöli. Az *Altern-csoport* a *PCDForum* legjobb hagyományait követi, szoros együttműködéssel az *IGEN Mozgalommal*. A Memorandum részletesen ismerteti – a *PCDForum* más, újonnan kinevezett nemzetközi szerkesztői között – Baranyi Árpád szakmai tevékenységét, valamint a nemzetközi *Justitia et Pax* katolikus szervezet magyar tagozatában betöltött szerepét.

✍ 1999 első felében a *Kovász* összevont (tavaszi–nyári) számmal jelentkeznek, amelynek témája a szervezet. Ebben a szerzők kritikus szemmel vizsgálják a szervezetek (vállalatok) környezetvédelmi tevékenységét, a nonprofit szervezetek mozgásterét és szerepét, valamint a nemzetközi pénzügyi szervezetek működését.

**Ha az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot,
az alábbi lehetőségek között választhat:**

**levélcím: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Környezetgazdaságtani
és Technológiai Tanszék, Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.**

telefon/fax: (06-1) 217-9588

internet: <http://korny10.bke.hu/altern>

A Kovász 1997. téli és 1998. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

Hiv. szám	Cikkek, Tanulmányok	Szám	Oldalszám
1.	Alvesson, Mats – Deetz, Stanley: A munkahelyi uralom modern formái, avagy mit üzen a kritikai és a posztmodern gondolkodás a szervezetkutatás számára?	Nyár	3–31
2.	Ayres, Robert U.: A növekedéssparadigma határai	Tavasz	37–60
3.	Baranyi Árpád: Etika vagy realpolitika? – Az érték-, illetve a célracionális etika összeegyeztethetőségéről a gazdasági szereplők döntéshozatalában	1997/Tél	13–20
4.	Baranyi Árpád: Multilaterális Befektetési Megállapodás – alkotmány a globális gazdasági rendszer számára?	Tavasz	76–83
5.	Cobb, Clifford – Halstead, Ted – Rowe, Jonathan: Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?	1997/Tél	30–47
6.	Dabóczi Kálmán: A mérhető balgaság, avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpásában?	Nyár	32–57
7.	Dabóczi Kálmán: Fogalmak által megcsalva – Kísérlet céljaink és eszközeink embert szolgáló meghatározására	Ősz	16–31
	Deetz, Stanley – Alvesson, Mats: A munkahelyi uralom modern formái, avagy mit üzen a kritikai és a posztmodern gondolkodás a szervezetkutatás számára?	Nyár	3–31
8.	Fáy Árpád: Kiüresedett hagyomány vagy a hagyomány reménye? – Gondolatok egyházzól, alkotmányról, emberi jogokról	Tél	25–33
9.	Galhau, François Villeroy de – Salins, Antoine de: A modern kor pénzügyi fejleményei a keresztény etikai követelmények tükrében	Ősz	32–57
10.	Görbe Angéla – Nemcsicsné Zsóka Ágnes: A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország	Tavasz	61–75
	Halstead, Ted – Cobb, Clifford – Rowe, Jonathan: Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?	1997/Tél	30–47
11.	Kindler József: A harmadik út gazdaságfilozófiája ma	1997/Tél	21–29
12.	Kindler József: A Szilárd Leo-díj átvételekor tartott beszéd	Tél	3–5
13.	Kindler József: Az érzelmek rehabilitálása – Gondolatok Daniel Goleman könyve kapcsán, számos idézettel	Tavasz	30–36
14.	Kocsis Tamás: A Földi Paradicsom prófétái, avagy mérlegen a bizniszkereszténység ideológiája	Tavasz	3–23

Hiv. szám		Szám	Oldalszám
15.	Kocsis Tamás: A nemzetek nyomorúsága – E nyomorúság természetének és okainak vizsgálata	Nyár	58–83
16.	Kocsis Tamás: „Vétkesek közt cinkos aki néma” – Kis János „Az állam semlegessége” című tanulmánykötete a korrekt állam eszméjének tükrében	1997/Tél	2–12
17.	Korten, David C.: Élet a tőke uralma után Nemcsicsné Zsóka Ágnes – Görbe Angéla: A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország	Ősz Tavaszi	3–15 61–75
18.	Pataki György: A fejlődés gazdaságtana és etikája – Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának	Tél	6–17
19.	Radácsi László: Az arisztoteliánus gazdaságetika alapjai Rowe, Jonathan – Cobb, Clifford – Halstead, Ted: Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé? Salins, Antoine de – Galhau, François Villeroy de: A modern kor pénzügyi fejleményei a keresztény etikai követelmények tükrében	Tavaszi 1997/Tél Ősz	24–29 30–47 32–57
20.	Sárközy Péter: Senki sem tévedhetetlen – Bel- és külterjesség, másképpen	Tél	18–24

Könyvismertetések

21.	Cobb, John B. Jr.: Fenntarthatóság – a gazdaság, az ökológia és az igazságosság tükrében (Kocsis Tamás)	Ősz	58–62
22.	Korten, David C.: Tőkés társaságok nélküli világ – Élet a kapitalizmus után (Dabóczi Kálmán)	Tél	34–39
23.	Kreeft, Peter: Döntéshozatal, avagy hogyan találjuk meg a feketét és a fehéret egy szürke világban? (Baranyi Árpád)	Nyár	84–90
24.	Novak, Michael: A katolikus etika és a kapitalizmus szelleme (Kocsis Tamás)	Tavaszi	84–87

TÁRGYMUTATÓ

1997–1998

Az alábbi tárgymutató segítségével áttekintést adunk arról, hogy a *Kövászban* eddig megjelent írások milyen témákkal foglalkoztak. A címszavak után található számok egy-egy írás hivatkozási számát jelölik. A hivatkozási számhoz tartozó mű az *írások jegyzékéből* kereshető ki, amely az előző két oldalon található. Téma szerinti internetes kereséskor szintén az alábbi címszavak használatát ajánljuk.

abortusz 16
agykutatás 12, 13
alkotmány 8, 16
állam 8, 16
antropocentrizmus 21
arisztotelianus (etika) 19
ateizmus 16
Ázsia 2, 18

befektetés 2, 4, 9
befektetés-politika 4, 9
beruházás 9
biotermék 20

civiltársadalom 4, 17, 22

demokratikus 24
derogáció 20
döntéshozatal 3, 18, 23

egyezmény 4, 22
egyház 8, 9, 14
étütség 18
életminőség 2, 6, 18
elosztás 2, 5, 6, 10, 18
élőlény 20, 22
enciklika 8, 9, 24
erkölcs 3, 21, 22, 23, 24
érzelem 12, 13, 16
etika 3, 9, 18, 19, 21, 23, 24
EU (Európai Unió) 20
eutanázia 16
evangélium 9, 14, 21

fejlődés 2, 5, 6, 7, 10, 18
felvilágosodás 1, 8, 13, 15, 16
fenntarthatóság 5, 6, 7, 10, 20, 21
filozófia 1, 15, 16, 18, 23
fogyasztás 10, 14

gazdaságetika 9, 18, 19
gazdaságpolitika 5, 10, 11

GDP (bruttó hazai termék)
2, 5, 6, 7, 10, 17, 18, 20, 22
globalizáció 2, 4, 11, 17, 22, 24
GNP (bruttó nemzeti termék)
2, 5, 6, 7, 10, 20
GPI (valódi fejlődés mutatója) 5, 10

hagyomány 8, 24
haladás 7
hatalom 1, 9, 17
HDI (emberi fejlődés mutatója) 18
hedonizmus 14
homoszexualitás 8, 16

IMF (Nemzetközi Valutaalap) 17
intelligencia 12, 13
intézményesülés 8

Japán 2
jölét 2, 5, 6, 9, 10, 18

kapitalizmus 11, 17, 22, 24
katolikus 8, 9, 14, 24
karizmatikus 14
kereskedelem 2, 4, 17
kereszténység 8, 9, 14, 16, 21, 23, 24
kizsákmányolás 8, 17
konzervativizmus 23, 24
környezet 2, 10, 14, 16, 20, 21, 24
közgazdaságtan 5, 6, 7, 9, 15, 18
közjó 9
kutatás 1

legalizmus 23
liberalizmus 11, 14, 16, 23, 24
libertarianizmus 11, 14, 16, 18

Magyarország 8, 10, 20
MAI (Multilaterális Befektetési
Megállapodás) 4, 17
materializmus 6, 7, 14

- méltányosság 2
 menedzsment 1, 9
 mérés 6, 7, 10
 mezőgazdaság 20
 modem (eszme) 1, 19
 módszertan 6
 multinacionális (vállalat) 4, 17, 22
 munkahely 1
 mutatószám 5, 6, 7, 10

 növekedés 2, 5, 6, 7, 10, 18

 nyilvánosság 4, 17

**OECD (Gazdasági Együttműködési
 és Fejlesztési Szervezet)** 4, 17
 okkultizmus 14

 ökológia 20, 21
 öngyilkosság 16

pénz 9, 17, 22
 pénzügy 8, 9, 22
 politika 3, 22, 23
 posztmodem 1
 protestáns (teológia) 14, 21
 pszichológia 13
 pünkösdista (kereszténység) 14

 racionalitás 3, 12, 13, 16
 reformáció 14
 relativizmus 16, 23

 szemlegesség 16
 spekuláció 9, 17
 statisztika 6, 10
 stratégia 8, 22
 survey 1, 18

 szabadság 16, 18
 szegénység 7, 14, 17, 18, 21, 24
 szervezés 1, 22
 szervezet 1, 7, 9, 17
 szervezetelmélet 1
 szituációetika 23
 szubjektivizmus 23

 társadalom 6, 7, 9, 18, 21, 22
 teológia 9, 14, 21
 termelékenység 2, 20
 tőke 4, 17, 22
 transznacionális (vállalat) 4, 17, 22
 tudomány 7, 15
 tudományfilozófia 15

uralom 1, 17
USA (Egyesült Államok) 2, 5, 22
 utilitarizmus 18

 vállalat 4, 7, 9, 17, 22
 vallás 8, 15, 16
 válság 5, 11, 17
 Világbank 17

WTO (Világkereskedelmi Szervezet) 4, 17, 22

Kiadja és szerkeszti az Altern-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
Internet: <http://korny10.bke.hu/kovasz>

ISSN 1418-5040

Szerkesztés lezárva: 1999. február 22.
Készült a BKE házi sokszorosító üzemében.

Útmutató szerzők számára

A *Kovács* olyan tudományos igénygel készült elméleti vagy empirikus jellegű tanulmányokat közöl, amelyek középpontjában a gazdasági elmélet és/vagy gyakorlat kritikai jellegű megközelítése, illetve a társadalmi szféra és a természeti környezet közötti kapcsolat beható elemzése áll. Alapvető követelmény, hogy a tárgyalásmód túllépjen azon az elképzelésen, amely a materiális hasznok pusztá maximalizálását tekinti az ember egyik legjellemzőbb általános sajátosságának. Üdvözljük a szociológia, a pszichológia, a teológia, a filozófia, a politológia, a történelem, a jog és más hasonló tudományterületek gazdasággal érintkező vetületeinek bemutatását, amennyiben ez elősegíti a közgazdaságtan jelenlegi keretein kívüli született társadalomtudományos eredmények átültetését a gazdasági elemzések világába. A fenti feltételeknek megfelelő – és magyar nyelven (még) nem elérhető – szakkönyvek rövid kritikai ismertetését (maximum 3500 szóig) szintén vállaljuk, ha mindez hozzájárul a legfrissebb külföldi tudományos eredmények hazai megismertetéséhez a folyóirat érdeklődési körébe tartozó kutatási területeken.

A kéziratokat három példányban (A/4-es lap mindkét oldalára nyomtatva, másfeles sortávolsággal) kérjük eljuttatni az alábbi címre: *Kovács Szerkesztősége; Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem – Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, 1828 Budapest, Pf. 489*. A kézirat valamennyi oldalát meg kell számozni. Az első oldalnak tartalmaznia kell a tanulmány címét, a tartalomra vonatkozó kulcsszavakat (például növekedés, életminőség, kereszténység stb.), a szerző(k) nevét, végzettségét, foglalkozását, munkahelyét és elérhetőségét (postacím, telefon, fax, e-mail).

A kéziratban minden idegen szerzőtől származó gondolat, idézet, ábra, táblázat stb. forrását pontosan fel kell tüntetni, amelynek során a folyóiratban már megjelent tanulmányok hivatkozásait kell mérvadónak tekinteni. Amennyiben a szerzőnek tudomása van arról, hogy valamely forrás az interneten is elérhető, úgy az anyag pontos internet-címét is meg kell adni. Ha a hivatkozás szóbeli közlésen alapul, akkor a Szerkesztőség külön kérésére az adatközlő írásos engedélyét is csatolni kell. Könyvismertetés esetén elegendő egyszer megadni a könyv bibliográfiai adatait, de a későbbiekben valamennyi könyvből kiemelt további gondolatra/idézetre oldalszámmal kell utalni. A könyvismertetésben a lábjegyzetek használata kerüendő.

A Szerkesztőség részére – a közlésre történő elfogadás után – célszerű számítógépes mágneslemezen is eljuttatni a kéziratot, miután a szövegben a Szerkesztőbizottság által tett valamennyi észrevétel figyelembevétele megtörtént. A lemezen fel kell tüntetni a szerző(k) nevét és a tanulmány címét, valamint a szövegszerkesztő program típusát és verziószámát. Ebben az esetben is mellékelni kell a kézirat egy lenyomtatott példányát, amely pontosan megegyezik az írás lemezen található elektronikus változatával. A kézirat szerkesztése során a folyóirat stílusa a mérvadó. A korrekktúra alapos ellenőrzése a szerző(k)nek is feladata.

Teljesítménytel a *Kovács* nem nyereségorientált jellegére, a Szerkesztőségnek a cikkek közléséért nem áll módjában szerzői jogdíjat fizetni. A szerző(k) tudomásul veszi(k), hogy a *Kovács*ban közölt tanulmányokról tetszőleges számú ingyenesen terjesztett másolat készíthető (a forrás és a szerző/k/ megjelölésével), valamint hogy a cikkek mindenki számára díjtalanul hozzáférhetők az interneten.

